

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 66 (17203)

2006 чылдың
ИЮНЬ 20,
вторник

Номери парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00
Садар өртээ — 4 рубль.

ШЕРИГ-ООЛ ООРЖАК:

Чазак Даргазының ажыл-албаны

«Албан керээ ажыктыг болгаш херектиг болду»

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Санкт-Петербургка болгаш Москвага ажыл-албан кылып чорааш, бо чылдың июнь 17-де эеп чанып келген. Шериг-оол Дизиживичини Кызылдың аэропортунга Тыва Республиканың чазак кежигүннери, Кызыл хоорай мэриязының удуртукчулары, журналистер болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар уткуп алган.

Ш.Д. Ооржак самолеттан дүжүп кээри билек, республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери Санкт-Петербургка болгаш Москвага ажыл-албан кылып чоранының түңнелдерин чугаалап бээрин оон дилээн.

—Россия Федерациязының Президентизи Владимир Владимирович Путинниң, бистиң сенаторуус Людмила Борисовна Нарусованың чалаанын езугаар Санкт-Петербург хоорайның төөгүлүг адын катап эгидеринге, ооң социал экономиказын хөгжүдеринге улуг рольду ойнаан Санкт-Петербург хоорайның бирги мэри Александр Собчакка турскаалдың байырлыг ажыдырышкынынга бир дугаар хүнде кириштивис — деп, журналистерге ол дыңнаткаш, бо чугула хемчегге киришкенин чугаалап берген.

Президент Владимир Путин турскаал ажыдырышкынынга сөс алгаш, чурттуң соңуу найысылалының бир дугаар мэри Александр Собчактың могаг-шылаг чок тургузукчу үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазынга улуг үнелди берген. Ол ышкаш ооң өбүлөзинге хамаарыштыр чылыг сөстөрүн чугаалаан.

Ооң соонда Санкт-Петербургка Делегейиниң «XXI чүс чылда кижини: политика, экономика, культура» деп X экономикактиг чыбыжы эгелээнин, ооң ажылынга Тыва Республиканың делегациязы киришкенин Дарга чугаалап берген. Экономикактиг улуг чыбышка үш муң ажыг кижини киришкен, оларның аразында бежен ажыг чурттарның экономистери бар. Чыбыштың пленарлыг хуралы доостурга, элээн каш делгелгелериниң ажыдырышкыны болган. Инвестиция төлевилелдериниң делгелгезинге Тыва Республика бирээзи Курагино—Кызыл аразында демир-орук тудуунун, өскези Элегестин кокстуг хөмүр-дажын ажыглаар дугайында ийи төлевилелди кириген. Тываның төлевилелдеринге экономикактиг чыбыштың киржикчилериниң сонургалы улуг болган.

Демир-орук тудуунга хамаарыштыр кинофильмин көргүспүшкү, демир-орук тудуунун төлевилелдинге тайылбырны берген.

Владимир Путин үдөп чоруур харысалгалыг ажылдакчылары биле кады делгелгелериниң экспонаттары биле танышкан. Бистиң делгелгелестиниң ужура-дузазының дугайында Президентиге чугаалап берген. Владимир Владимирович Россия Федерациязының экономикактиг хөгжүлдө болгаш садыг сайыды Герман Грефке тыва төлевилелди деткирин дааскан.

Ийи дугаар хүнде сайыт Герман Оскарлович Греф Тываның делгелгезин көргөн, аңаа төлевилелдериниң талазы биле делгелгезин биле тайылбырлап берген. «Төлевилелдер улуг кичээниң хаара тудуп турар-дыр» деп ол үнелээн.

Бо чылдың июль эгезинде Тыва Республиканың төлевилелдин инвестиция программазынга киирер төлевилелдин бирээзи кылдыр чугаалажып көөр. Тываның төлевилели ынаар эрте бээринге Дарга бүүрүлүп илереткен.

Санкт-Петербурктан Москвага Чазак Даргазы келгеш, ийи хүн дургузунда республиканың амыдыралына хамаарыштыр янзы-бүрү, ооң иштинде республиканың Улуг Хуралының депутаттарының сонгулдалары биле холбашкан политикактиг айтырылганы чугаалап берген. Сергей Күжүгетович Шойгу Ш.Д. Ооржакты хүлээп алгаш, ооң биле республикада политикактиг күштериниң туржунун дугайында колдуунда бир шак хире сайгарылганы кылган. Ужуражылга кончуг ажыктыг түңнелдерлиг болган. Чазак Баштыңы, ооң командазы, «Чаңгыс эптиг

Россия» политикактиг партияның кежигүннери биле кады ажыл-херекти шиитпирлээринге сезен хуудан эвээш эвести элээрин С.К. Шойгу чугаазынга айыткан.

РФ-тиң Күрүне Думазының Даргазы, «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының удуртукчузу Б.В. Грызловтун хүлээп алышынынга Шериг-оол Дизиживич кирген. Ооң биле дөргөн ажыг минутаның дургузунда республикада политикактиг, экономикактиг, социал байдалдың, 122, 131, 199 дугаарлыг федералдыг хоюлулар биле холбашкан айтырылгалар, хоюлу чогадылганы дугайында чугаалашкан. Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының сонгулдаларының бүдүүзүндө республикада политикактиг күштериниң туржун сайгарып көргөн. Республиканың Баштыңы, ооң командазы, «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының кежигүннери ам республикага болур сонгулдаларга башкарыкчы кол күжүн көргүзөр дээр чаңгыс эп-сеткилдиг түңнелге Б.Грызлов биле Чазак Даргазы келген. Республиканың Чазак Баштыңы Чазак кежигүнү кижини болганда, партиялар даңгызынга кирер Улуг Хуралдың Хоюлуудулга палатазының депутаттарының кандидаттарын хынамчалыг шилиир болгаш өске-даа сонгулдаларга хамаарышкан айтырылгаларны чогумчалыг шиитпирлээр, ооң биле эки түңнелдерлиг болурун хандырып шыдаар деп, Б.В. Грызлов ужуражылганың түңнелдинде чугаалаан.

— Албан керээ кылып чораным ажыктыг болгаш херектиг болду — деп, Шериг-оол Дизиживич чугаазын дооскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Мерген ОНДАРНЫҢ чүрүу.

Национал төлевилел БАШТАЙГЫ ШЕНЕЛДЕЛЕР ӨВҮРДЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак чоокта чаа Тес-Хем, Өвүр кожууннарже сургакчылааш келген. Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдер болгаш тус черниң бот-башкарылга айтырылгалары — сургакчылаашкынының кол сорулгазы болган. Тес-Хем кожуунун О-Шынаа, Өвүр кожуунун Чаа-Суур, Ак-Чыраа, Торгалыг, Солчур, Хандагайты суурларга чон-биле ужуражылгалар үезинде көдээ ажыл-агыйны сайзырадыр талазы биле айтырылгаларны сайгарып чугаалашкан.

Эът, сүт, дүк хүлээп алыр талазы биле көдээ ажыл-агыйның белеткел кооперативтерин ажыдып, мал садып алыр чээли алыр күзелдиг кижилериниң санын көвүдөдүп, көдээ суурнун социал экономиказын хөгжүдери эргежок чугула. Ол Тыва Республиканың Чазаның республиканы дотациялыг чоруктан уштур талазы биле чорудуп эгелээн хемчеглериниң бирээзи болур. Россияның регионнарының база даштыкы чурттарның арга-дуржулганын өөренип тургаш, аграр секторну сайзырадыр сорулга салдынган.

Хандагайты суурга болган түңнел хурал үезинде көдээ ажыл-агый сайыды Виктор Лавриненкога баштаткан делегация чоокта чаа Кыдатка, экономика сайыдының оралакчызы Чингиз Бадыга удурткан делегация Новосибирск обласка арга-дуржулга солчуп чораш келгенин Чазак Баштыңы чугаалаан. Хуралга делегацияларның кежигүннери база киришкен. Кыдат чоран делегацияның кежигүнү Барыин-Хемчик кожуунун чагырга даргазы Алексей Маркс-оол кыдаттарның ажылгырын магадаанын чугаалаан. Кижини бүүрүзү кара даң бажындан кара кезээге чедир ажылдаар. Дүнеки ээлчегде база ажылдап турар. Чурттаар бажың-балгаттарны болгаш организация, бүдүрүлгелериниң оран-савазын дүн-хүн чок тудуп турар. Ынчангаш кыска хуусаада Кыдаттың экономиказының шапкыны биле хөгжүп турарының бир чажыды — чоннун ажылгыр чоруу.

Көдээ ажыл-агый база улуг сайзыралды алган. Көдээ суурларда тараачын кижини бүүрүзү 15 гектар черинде ристен аңгыда, янзы-бүрү ногаа аймаан өстүрүп турар. Тараачыннарның дүжүдүн улуг эвес кампаниялар, акционерлиг ниитилелдер, холдингилер хүлээп ал турар.

Чингиз Бады эът, сүт хүлээп алыр белеткел кооперативтеринге хамаарыштыр мындыг тайылбырны берген. Ында белеткел кооперативтери эът, сүт аймаан чурттакчы чондан хүлээп алгаш, бодунда доктаамал соок температура тудуп турар тускай соодуучулуг контейнерлерде шыжап турар. Эът, сүтүн шынары аңаа 4 хонок дургузунда үрелбес. Контейнерниң өртээ 2 млн. рубль. Ону хуу сайгарлыкчы бүүрүзү чээли дузазы биле садып ал болур. Ооң чарыгалы кыска хуусаа дургузунда дуглатынып болурун амыдырал херек кырында бадыткап турар. Шак ынчалдыр көдээ ишчилер бодунун бүдүргөн продукциязын туду акаша садып-саарып алыр эптиг арга тургустунар. Ооң түңнелдинде Новосибирск обласка мал-маган азыраарына сонургал көдүрүлүп, бода болгаш шээр малдың баш саны ийи катап өскөн.

Көдээ суурларның экономиказын сайзырадып болурунун бир аргазы — көжүп чоруур пилорама. Ылашты кескеш, ол-ла черинге-ле тудуг материалдарындан эгелээш, чуртталга бажы-

нының ханаларын чүгле эптеп үндүрер кылдыр белеткеп ал болур. Канадага бүдүрүп үндүргөн мындыг хевирлиг пилораманың өртээ 300 муң рубль.

Өвүр кожуунун Саглы сумунун чагырга чери Новосибирск обласы биле шак ындыг ийи пилорама садып алыр дугайында керээ-дугуржулганы чарган. Ол ышкаш Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын, Россияның Президентизи Владимир Путинниң айыткалы база мурнады боттандыраар национал төлевилелдер, тус черниң бот-башкарылга айтырылгаларына хамаарыштыр тодаргай тайылбырны берген.

Россияның Президентизи демографтыг байдалче онза кичээниги угландырып турар. Ай санына урулдар пособеизин бир дугаар уруг божаан иелерге 700-тен 1500, ийи дугаар божаан иелерге 3000 рубль чедир өстүрери көрдүнүп турар. Оон аңгыда, чаш уруг божааны дээш ие кижиниң агар санынче 250 муң рубль шилчидер сорулга салдынган. Ол акаша-хөрегини канчаар чарыгдарын ие бүүрүзү боду билер. Бир болза, дээди өөредилге черинде өөренип турар урулгарының өөредилгезиниң өртээн төлөп ал болур. Азы чок болза, чурттаар бажың-балгат садып алыр сорулгалыг ипотека системазынче шилчидер эптиг арга тургустунар дээш, оон-даа өске сорулгалыг ажыглап болур. Тыва Республика чаш урулгар төрүттүнер талазы биле Россияда мурнуку одуругну ээлеп турар-даа бол, чурттуң Президентизи, Чааа ие-чашче бо хире онза кичээниги угландырып турда, чаш урулгарның төрүттүнер чоруун моон-даа сонгаар көвүдери күзенич деп республиканың бирги удуртукчузу Шериг-оол Ооржак демдеглээн.

«Кадыкшыл» национал төлевилелдин кол сорулгазы — эмчилер болгаш эмчи сестраларының акаша-шалыңы өстүрер, эмнелгелерни амыг үениң негелдизинге дүжүп турар дериг-херексел биле хандырабы болур. Чамдык эмчилер ажылының аайы-биле аарыг кижини чүгле кабинетке манап олурар турган болза, амындыг эвес, аарыг кижини дээш бир дугаарында эмчи сагыш човап, ооң бажыңына барып, херек болза, эмнелгеже келдиртир, чогуур эмчи хыналдазын чорудары Россияның Президентизи Владимир Путинниң айыткалының бир кол угланышкыны болур. Оон аңгыда Өвүр кожуун республиканың социал экономиказын хөгжүдөр талазы биле баштайгы шенелде кожуун болур дээрзин Сибирь федералдыг округта Россияның Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашинин айытканын Шериг-оол Ооржак чыылганнарга сагындырган. Ынчангаш ую кожуунче онза кичээниги Тыва Республиканың Чааа угландырып, хемчеглерни ап чорудуп эгелээн.

Мерген ОНДАР.

Социал ажылдакчылар конференциязы:
кажан, чүү болурул?

Июнь 20-де — 9 шактан 10 шак чедир бүрүткел хөгжүм-шии театрынга. Ол-ла шакта — улустун уран чогаадылганының делгелгези; филармонияның симфония оркестриниң концерти. 11 — 13 шш. — пленарлыг хурал. 13 — 14 шш. — дүштеки чөм, 14 — 16 шш. — хурал уламчылаар. 16 — 17 шш. — чапсар. Кофе-брейк. 17 — 18.30 шш. — уран чүүл мастерлериниң концерти. 18.30 — 20 шш. — аалчылар бажыңына дыштаныр. 20 — 22 шш. — «Беш сылдыс» ресторанта байырлыг шайлаашкын.

Июнь 21-де — 9 - 10.30 шш. — № 1 болгаш № 2 «төгерики столдарның» ажылы — Чазак бажыңында зал; кадрлар белеткээр институттун хуралдаар залы. 10.30 — 11 шш. — чапсар. 11 — 13 шш. — «төгерики столдарның» ажылы уламчылаар; 13 — 14 шш. — дүштеки чөм; 14 — 16 шш. — яамыларга ужуражылгалар, ажыл-херекчи чугаалажышкыннар; 18 — 22 шш. — өглер хоорайынга кежээ.

Июнь 22-де — 9 шш. — «Рысь» турбаазаже аъттаныр; 18 шш. — эеп кээри; 20 шш. — кежээки чөм.

Июнь 23-те — конференция киржикчилерин үдээр.

Бо чылдың март 22-де ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттары ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакты хуусаазының бетинде ажылындан халаар дугайында шийтпирни хүлээп алгаш, Президент В.В. Путинче чоруткан. Ол Тывага улуг дүвүрээзинни, хөй чугаа-соотту болдурган. Бодум хуумда ол «кара» хүннерни дыкала аар-берге байдалга эрттирдим. Мен хамааты кижилер ол «согугну» мынчаар хүлээп ап, сагышсырап олурумда, уйгу-дыжын бодавайн, чонунуң амыдыралы дээш ажылдап чоруур, республиканы хөй чылдарда удуртуп келген, чонунуң төлөптүг огу Шериг-оол Дизижилович Ооржакка та кайы хире берге болду ыйнаан.

Бо эрткен үениң дургузунда республиканың эң улуг солуннары — «Шынг» болгаш «Тувинская правда» маңаа хамаарышкан хөй-ле материалдар үнгүледи. Ылаңгыя хөйну көргөн, боттарының күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын чон аразынга эрттирген дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары боттарының хөлээң сагыш-сеткилин ында бижип, берге үелерни бодамчалыг чурттап эртип, тургустунган айтырыгны далаш чок, чөптүү-биле шийтпирлээрин сүмөлөп, чагыс-сөзүн бергени эргим болуп турар.

Бодумнуң дөртөн ажыг чылдарда чон аразынга ажылдап келген үемде, амыдыралдың аңгы-аңгы үе-чадазын көрүп, ооң аайы-биле ажылдап, чурттап келдим. Мээң үе-чегрем — 60, 70 харлыг назылыг чамдык эштер, эрткен чүс чылдың 60, 70, 80 чылдар үезин сактып, ол үелерде боттарының ажылдап чораанын мактап, бөгүнгү амыдыралдың аар-бергезин республиканың бирги удуртукчунуң

буруузу дээр сагыштыг көрүжүн, бодалын кижилер дыңнааш, эпчосунар, харын-даа чугаалаар сөс тыппайн баар боор-дур. Шак ындыг «улуг угаанныг» кижилер-биле чамдыкта маргыжа-даа бээр-дир мен.

дукция бүдүрбестеп хоозураан, культура, өөредилге, кадык камгалал, спорт болгаш өске-даа албан черлериниң ажылы сулараан. Чаңгыс сөс-биле, кончуг берге амыдырал-чуртталга республикага эгелээн. Чонну, пен-

Чоннуң үңү

АМ-ДАА БИР ХУУСААДА

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде бистиң чурт-вус Россия Федерациязы ботдогуннаашкынын алган демократтыг күрүне болу берген, оон эгелээш, чурт рынок экономиказынче шилчээн. Моон бээр-ле Россияга болгаш Тывага кончуг берге амыдырал-чуртталга эгелээнин чурттакчы чон ам-даа утпаан, ол дугайында кончуг эки билер. Акша-көпөөк, кывар-чаар материалдар, аыш-чем аймаа шуут чок, оларның өртек-үнези каш катап улгаткан. Шак мындыг кончуг берге үеде Шериг-оол Дизижилович Тыва Чазакты Даргалаан, оон соонда Президент болган.

Ам ол үеже, эң ылаңгыя 1994, 1995, 1996 чылдарже хая көрнүп, эрткен оруувусту сактып, бодап көрээлиңерем, хүндүлүг депутаттар. Ол чылдарда кайы хире дүшкүрлүг, берге турган ийик. Ай-айы-биле шалың албайн турган башкылар, эмчилер ажыл соксадып, шыңгыы негелделерни удаадараа кылып турдулар. Пенсиянерлер, инвалидтер пенсияларын, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, ботилер уруглар пособиелерин дыка үр үениң дургузунда албайн келгенинден амыдыралдың деңгели кудулап баткан. Үлетпүр, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери про-

сионерлерни, инвалидтерни, ажы-төлдү аштатпас, суксатпас, эктинден элетпес дээш Шериг-оол Дизижилович чаңгыс-даа дыштаныр хүн чок, эртен даң бажындан орай дүнеге чедир ажылдап турганын кым-даа билер. Ооң кызымак күш-ажылының ачызында Тываның чурттакчы чону кончуг берге чылдарны онча-менди шыдажып эртен. Кол көргүзүг дээр, бо берге чылдарда чаңгыс школа-даа, эмнелге-даа, культура одаа-даа хагдынмаан. Бо дээрже Шериг-оол Дизижиловичиниң кылган ажылының чүгле кезик-чамдыг-дыр. Борта федералдыг төп-биле харылзааны кажангызындан-даа артык хөгжүткенин, сарыг шажыны непереткенин, хөй национал улустарның найыралын, эрге-хоойлуну быйыглаанын, спорттук яныз-бүрү хевирлерин сайзыратканын болгаш өске-даа хөй чүүлдерни кирип болур. Кижиниң эки кылып каан ажыл-ижи, ачы-буяны кажандаа элөп читпес дээрзи билдингир. Мерген угаанныг чон ону кажандаа утпас. Ынчангаш ол кылдынган ажыл-иш Тываның төөгүзүңге алдын үжүктөр-биле бижиттинер, орта келир салгалдың кижилери чоргаарлары, мактаар апаар.

Бо материалымны доозуп олура, ам дараазында чылдарда бис-

тин республиканың бирги удуртукчузу кым болуру деп айтырыгга хамаарыштыр хууда бодалымны чугаалаарын шийтпир-ледим. Мээң бодалым, шийлгем чаңгыс: Шериг-оол Дизижилович Ооржак! Хоойлу эзугаар Чазак Даргазын Россияның Президентизи томуйлаар чүве болганда мээң бодалым өскерли-даа берип болур. Ынчалза-даа Тываның парламентизинге соңгулдаларның түннелинде кандыг депутаттар сонгударындан база хамааржыр. Чүге дээрже чөпшээрелди олар бээр болгай.

Чүге ыяап-ла Ш.Д. Ооржакты саналдап турар мен. Ооң назы-хары улгадып-даа келген болза, кадыкшылы кончуг эки, арга-дуржулгалыг, Россияның Чазанда, Президент Аппарадында ат-алдары, хүндүткели улуг, удуртукчу талантылыг, мерген угаанныг, ажылынга сагыш-сеткилинден бүрүн бердинген кижилер. Өске бир ооң онагай талазы — бодунга-даа, өске-даа ажылдап турар харысалгалыг ажылдакчыларга шыңгыы негелдели болур. Бо дээрже удуртукчу кижиниң эң кол мөзү-шынары-дыр.

Шериг-оол Дизижилович Ооржак республиканың бирги удуртукчузу болуп ажылдап келген чылдарында Тываны шуут буурашканын таварыштырган деп ийи-чаңгыс кижилерниң бодалдарына удур мен. Тываның бүгү-ле угаан-сарылдыг кижилери ону деткип, ам-даа бир хуусаада ажылдаарын күзеп турарлар. Ынчангаш Чазак Даргазының чымыштыг ажыл-ижинге чедиш-киннерни, ак орукту күзеп турарлар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Тыва Республиканың Чазанда

Конопля-биле демиселге Роскосмос дузалаар

Эрткен неделяда ТР-ниң Наркотиктиг бүдүмөл ажылаарына болгаш ону хоойлуга удур садып-саарарына удур ажыл чорудар ведомстволар аразының комиссиязының хуралы Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың удуртулгазы-биле болуп эрткен. Аңаа бо ажылга хамаарылгалыг албан черлериниң төлээлери киришкен.

Комиссияның харысалгалыг секретары, Наркотиктер садып-саарарына удур ажыл чорудар федералдыг албанның ТР-де эргелелин ажылдакчызы А.А. Чигжит 2002 чылда республиканың чер инвентаризациязының үезинде 385 зонада черлик конопля өзүп турар черниң шөлү 78 муң гектар илереттингенин демделээ. Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының берген саннары-биле алырга, 2005 чылда ол 29 муң гектар черде өзүп турар. Ынчалза-жок ооң шөлүн ылап тодардырынга болгаш долузу-биле узуткаарына космостан тирттырган чурктар керек. Черлик конопля үнген девискээрлерни картага чуруп айтыр ажылды Роскосмос талазы-биле федералдыг агентилел чорудуп турар. «Наркотиктиг бүдүмөл ажылаарына болгаш ону хоойлуга удур садып-саарарына удур ажылдың 2005-2009 чылдарда кылып чорудар комплекстиг хемчеглери» тускай сорулгалыг программа эзугаар черлик конопля өзүп турар черлерни тыварының шенелде черлерин тургузарын планнаан. Ол ажылдар бо чылын Тываның девискээринге чоруттунар.

Хуралга ведомстволар аразының комиссиязының ийги чартык чылда кылып чорудар ажылдарының планын болгаш «Наркотиктиг бүдүмөл ажылаарына болгаш ону хоойлуга удур садып-саарарына удур ажылдың 2007-2009 чылдарда кылып чорудар комплекстиг хемчеглери» республиканың тускай сорулгалыг программасын ажылдап кылып ажыл-чын бөлүктү тургускан. Ол ышкаш комиссияның кежигүннеринге республиканың 10 кожунунга чедип, ында байдал-биле таныш-каш, черлик конопляны узуткаарының талазы-биле ажылга муниципалдыг эрге-чагырга черлеринге дуза чедирдин дааскан. Чазак Даргазы хуралды хаап тура, конопляны узуткаарының кол харысалгалыг, ооң иштинде акшаландырышкыны, черлик конопля үнген черлерниң эзелеринге онаажыр дээрзин айткан.

Ю.ЩЕЛУДЬКО.

Экология лагери ажыттынган

Бүгү-делегейниң черлик бойдуз фондунуң деткимче-биле «Убса-Нур» ыйгылаажы заповедниктиң «Цугээр-Элс» кластерлиг камгалал зоназына турар Тере-Хөл хөлге июнь 10-да 10 шакта «Убса-Нур нандаторта» мобильдиг төптүң болгаш экология лагериниң байырлыг ажыдышкыны болган.

Июнь 15-те экология хемчеглериниң аалчылары чедип келген, оларны Мугур-Сарголдуң аргарылыг черинге уткуп алган. Дараазында хүн Кызылга келгеш, ооң төөгүлүг черлери-биле танышкан, оон иштинде «Делегейниң дириг эртинези», Нью-Йорк академиязының эртемнериниң кежигүнү М.Б.-Х.Кенин-Лопсан-биле журашкан. Эркин кожуунга дүүн чедерге аалчылар тываларның чаңылчаан амыдырал-чуртталгазы-биле танышканнар. Эркин болган хемчеглерниң сөөлүндө ооң кижикчилери Мөнгүн-Тайга кожуунче чоруттар, а соонда Алтайга баарлар.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органның тургузуунга болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чамдык чарлыктарына өскерилгелер кириер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органның тургузуун сайзыраңгайжыдар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелин Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының яамызы кылдыр эде тургузар.
2. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызының аныктар политиказын чорудар ажыл-хүлээлгезин Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының яамызынче дамчыдып бээр.
3. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызының штатта 3 албан-дужаал орнун база Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының штатта 1 албан-дужаал орнун оларга үндүрер материалдыг чарыгдалдары-биле катый Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының яамызынче шилчидип бээр.
4. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы кылдыр; Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызын Тыва Республиканың Өөредилге яамызы кылдыр эде адаар.
5. Тыва Республиканың Чазак

Даргазының 2006 чылдың июль 27-деги «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органның тургузуун дугайында» № 196 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер:

- 1) «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органның тургузуу» деп Капсырылгага:
 - а) «Ямылар» деп бөлүккө: «Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлериниң болгаш аныктар политиказының яамызы» деп сөстөрни немээр; «Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы» деп абзацтан «болгаш эртем» деп сөстөрни уштур; «Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызы» деп абзацтан «болгаш аныктар» деп сөстөрни уштур;
 - б) «Күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органны» деп бөлүктө «Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилели» деп сөстөрни уштур;
- 2) «Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелиниң болгаш Тыва Республиканың Чазаның составы» деп Капсырылгага: «Тыва Республиканың Чазаның кежигүннери» деп бөлүккө: «Тыва Республиканың эртем, өөредилге черлериниң болгаш аныктар политиказының сайыды» деп сөстөрни немээр; «Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды» деп абзацтан «болгаш эртем» деп сөстөрни уштур; «Тыва Республиканың күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының сайыды» деп абзацтан «болгаш аныктар» деп сөстөрни уштур.

6. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2006 чылдың январь 10-дагы «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының башкарылга органның аппаратының 2006 чылда үстүкү санын дугайында» № 3 Чарлыгы-биле бадылаан «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының башкарылга органның аппаратының 2006 чылда үстүкү саны» деп капсырган таблицкага дараазында өскерилгелерни кириер:

- а) «Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы» деп одуругда: «болгаш эртем» деп сөстөрни уштур
- 2 графада «18» деп санны «17» деп сан-биле солуур;
- 3 графада «16» деп санны «15» деп сан-биле солуур;
- б) «Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызы» деп одуругда: «болгаш аныктар» деп сөстөрни уштур
- 2 графада «33» деп санны «30» деп сан-биле солуур;
- 3 графада «32» деп санны «29» деп сан-биле солуур;
- в) «Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм талазы-биле яамызы» деп одуругну соонга «Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының яамызы» деп одуругну немээр;
- немээр одуругда 2 болгаш 3 графаларга «12» деп санны кириер.
7. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың январь 20-деги «Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының айтырыгы» № 79 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер:

«Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызының айтырыгы» деп Чарлыктың адында 1, 3, 4, 5, 6 пункттарында «болгаш аныктар» деп сөстөрни уштур.

8. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың январь 20-деги «Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының айтырыгы» деп № 78 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер:

- Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының айтырыгы» деп Чарлыктың адында 1, 3, 4, 5, 6 пункттарында «болгаш эртем» деп сөстөрни уштур;
- 2 пунктта «Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар черлериниң талазы-биле агентилелин ооң чагыргазында турар» деп сөстөрни «ооң чагыргазында турар» деп сөстөр-биле солуур.
- 5 пунктта «18» деп санны «17» деп сан-биле солуур.
9. Тыва Республиканың Чазак бодунуң актыларын бо Чарлыкка дүүштүр кылыр;
- Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын бо Чарлыкка дүүштүр кылырының дугайында саналдарны кирип кээр.
10. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың январь 20-деги «Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелин айтырыгы» № 94 Чарлыгы күш чок болган деп санаар.
11. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.
- Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.**
Кызыл хоорай,
2006 чылдың июнь 9. № 78

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин чорударына чедир санныг хонуктар арткан. Чурттуң деңгелинге дүүштүр алыр болза, бо улуг политиктиг болгаш экономиктиг компания болуп турар. 1990 чылдардан эгелээш, Россияже рынок экономиказынче шилчип киргени-биле холбаштыр көдээ ажил-агыйга хамаарып турган күрүне ажил-агыйлары колдуу буурап дүжүп, янзы-бүрү кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, дузалал ажил-агыйлары, хуу ажил-агыйларның тургустунуп келгени-биле көдээ ажил-агый чизезин чорудары негеттинип келген. Көдээ ажил-агый чизезиниң чорударының хуусаазы чоокшулап келгени-биле холбаштыр, орта белеткел ажилдарының канчаар чоруп турарының талазы-биле бөлүк айтырыгларны белеткеп алгаш, орта харылап бээри-биле Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының көдээ ажил-агый болгаш долгандыр хүрээлел статистиказының килдис начальниги Маргарита Михайловна Товуудан диледим.

— Көдээ ажил-агый чизезин чорудары кандыг ужуру-дузалыг болуп турары, Маргарита Михайловна?

— Кажан ССРЭ турар шагда көдээ ажил-агый чизезин чорударына улуг хереглел негеттинмейн турган, көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүшкүнү шуптузу отчеттар-биле хаара туттунган турган. Өнчү колдуунда күрүнениң болгаш колхоз-кооперативтерни турганы билдингир болгай.

Шыны-биле чугаалаарга, социализм үезинге бодаарга, бөгүн өске күрүнеде чурттап турар бис, бистиң амыдыралывыс шуут өскерилген. Өнчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң көдээ ажил-агый бүдүрүшкүлери көстүп келген: күрүнениң, муниципалдыг, хуу, холумак, хуу сайгарлыкчылар, арат (тараачын) ажил-агыйлары дээш, уламчылап чоруй баар. Көдээ ажил-агый ажилдакчыларында берге байдал тургустунуп турар, продукцияны бүдүреринден эгелээш, ону сайгарарына чедир ажилды боттары күүседир аларган. Рынок харылзаалары берге болбайн канчаар, чамдык көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери тургустунгаш, чижилгени эртип шыдавайн, буурап дүжүп-даа турар.

Экономиканың берге байдалы турза-даа, бистиң республикада чурттакчы чоннуң хууда дузалал ажил-агыйының үлүү улгадып турарын онзалап демдеглээри чугула. 1990 чылда көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге оларның үлүү 46 хуу турган болза, 2004 чылда 83 хуу четкен азы ийи катап өскөн. Чурттакчы чоннуң дузалал ажил-агыйлары тараа культураларын болгаш ногааны өстүреринге боттарының үлүүн кириштирип эгелээш. Амгы үеде мал бажынын хөй кезии чурттакчы чоннуң ажил-агыйларында хаара туттунган. Экономиктиг берге байдал — ажил чок чорук, коллективтиг ажил-агыйлар кижилерни долузу-биле ажилга хаара тудуп шыдавайн барганындан, чурттакчы чоннуң чамдык кезии чурттаарының аргазын дилеп, мал азыраарынче улуг кичээнгейни салып эгелээш.

Чурттакчы чоннуң дузалал ажил-агыйларында бүдүрүп турар продукция сайгарлыкчы ажил-чорудулгага хамаарышпас дээрзин айтып каары чугула. Кым-даа олардан отчет болгаш бүдүргөн продукциязы дээш үндүрүп төлээрин негээр эргези чок. Ынчангаш бүдүн чуртта болгаш бистиң республикада көдээ ажил-агыйда чүү болуп турарын билип алыры негеттинип келген. Борта чүгле көдээ ажил-агый чизези тодаргай харыны берип болур. Көдээ ажил-агыйның нити стратегтиг хөгжүлдизин ажилдап кылырынга ол эргежок чугула болгаш көдээ ажил-агый ажилдакчыларының амыдыралының шынарын экижидеринче угланган программаны оң түңнели-биле хүлээп алыр.

— Тывага көдээ ажил-агый чизезин ийи хуусаада чорударын чон билип турар, баштайгы хуусаада кайы кожууннар чизеге кирерил?

— РФ-тиң Чазааның № 651 «Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин организастан эртер дугайында» доктаалы-биле 2006 чылдың июль 1-ден 25-ке

ЧУРТТУҢ МУРНУНГА ХАРЫСАЛГАҢАР УТПАҢАР

чедир бүгү чуртка эрттирерин көргөн. Тыва Республиканың онзагай байдалын өөренип көргөш, ийи чада-биле эрттирерин шиитпирлээш. Ийи дугаар чадазы октябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир чедери берге, эң ырак кожууннарга эртер. Бо чылдың июль 1-ден 25-ке чедир Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Таңды, Тожу, Терех-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннарга болгаш Ак-Довурак хоорайларга эртер. Арткан кожууннарга октябрь 1-ден ноябрь 15-ке чедир эртер.

— Республикада Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезинге белеткел ажилдары дуступ турар-дыр, нитизи-биле республикада чеже көдээ ажил-агый объектилери чизеге киржир хевирлигил, Маргарита Михайловна?

— Бо чылдың эгезинден бээр чеже көдээ ажил-агый объектилери чизеге киржирин кожууннар болгаш хоорайлар аайы-биле тодараткан бис. Бо хүннерде организастиг ажилдар чоруп турар. Ам борта дорту-биле чугаалап болур мен. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер — 89, арат-фермер ажил-агыйлары — 146, хууда бүдүрүлгелер — 38, дузалал ажил-агыйлары — 35700. Кызыл хоорайдан кезектеп азы 1781 объектилери, 777 дачаларны шилеп алган бис. Ону ынчаар чорударын Федералдыг хоойлуда айтып турар.

— Республикага көдээ ажил-агый чизезин чорударына чеже кижир киржил, оларның өөредилгези эрткен бе, чизени чорударына акшаландырышкын айтыры шийтпирлеттинген бе?

— Нитизи-биле республикага көдээ ажил-агый чизезин чорударына 300 ажыг кижир киржил. Ол кадрлар колдуу шийлтинген. Республикада үш черде харылзаштырылган төптөрүн тургускан бис. Июнь 19-тан эгелеп, кожууннарда быжыглаттырган кураторлар тус черлерге чизечилерни чизе бланкызын канчаар долдурарының өөредилгезин эрттирери-биле үнүпкен. Кызыл хоорайга база июнь 19-тан эгелеп, чизечилерниң өөредилгези эге-

лээш. Өөредилге эрткен соонда чизе чорудар ажилдакчылар тускай шылгалданы дужаар. Харысалга бо хире бедик болуп турар. Акшаландырышкын айтырыныга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин Федералдыг хоойлу-биле чорудуп турар болганда, федералдыг бюджет-биле акшаландырат. Бо хүннерде федералдыг бюджеттен субвенция кылдыр 4871700 рубль чедип келген. Чизе чорударына үндүргөн бүгү-ле чарыгдалдарны

Көдээ ажил-агый чизези

2006

риниң медээзин чизечилер боттары долдурар. Чизечилер айтырып тургаш оларның аксы-биле долдурар.

— Бир эвес чизечи бажыңдан азы ажил-агыйның девискээринден кымны-даа тыппаан болза, ооң катап келири албан бе?

— Бодунуң участогунда чизеде кирип турар хуу кижилерни чизечи албан айтырып, чизелээр апаар. Оларга арат, тараачын ажил-агыйлары, хууда дузалал ажил-агыйларының ээлери болгаш хуу сайгарлыкчылар хамааржыр. Чизечи баш бурунгаар кезип чоруп тургаш, таарымчалыг үени дугуржуп алыр ужурул. Чизеде кирип турар объектилери, ажил-агыйлары чизелевейн барып болбас.

— Айтырыгларны болгаш

тургустунган хемчээлге дүүштүр төлөп бээр бис, ооң иштинде чизечилерниң күш-ажылы.

— Чизечилер чизени чорудуп тургаш кол кичээнгейни кайнаар угландыралы?

— Бир эвес хууда дузалал ажил-агыйының дугайында чугаа чоруп турар болза, чер курлавырларының дугайында айтырыгдан эгелээр, көдээ ажил-агый культураларының тарылга шөлү, оларның сайгарган продукциязының үлүү, мал бажының баш саны. Көдээ чурттакчыларның амыдыралының байдалының дугайында айтырар. Чижээлээрге, кожуун төвүнге чедир автомобиль оруу бар бе, электри энергиязы, телефон харылзаазы дээш...

— Тус черниң чагыргазы бодунуң кожуунуң нити байдалының дугайында тодаргай медээни билбес болза, чизечилерден медээни ап болур бе?

— Чагырга черлериниң билрин, билбезин эрттир үнелээш херээ чок. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар дугайында медээлер оларда долу хемчээли-биле бар. Көдээ амыдырал дугайында долу болгаш тодаргай медээлерни чүгле көдээ ажил-агый чизези берип болур. Делегей практикасында моон дээр чүнү-даа сүмелевейн турар. Даштыкы чурттарда көдээ ажил-агый чизезин 5-10 чыл болгаш чорудуп турар. Моон сонгаар Федералдыг хоойлу дүүштүр Россияга 10 чыл болгаш бир катап эрттирерин көргөн.

— Кижир бүрүзү көдээ ажил-агый чизезиниң айтырыгларынга шын харыны берип шыдаар бе, ону долдурарына берге-дээшкннер тургустунуп келбес бе, Маргарита Михайловна?

— Айтырыгларны тодаргай болгаш билдингир кылдыр чыып тургускан. Ону харылаарына улуг берге-дээшкннер турбас боор. Чүгле көдээ ажил-агый организациялары чизе саазынарын боттары долдурар. Арткан көдээ ажил-агый бүдүрүшкүлө-

чизениң саазынарын кандыг дылга долдурарыл, Маргарита Михайловна?

— Айтырыгны баштай орус дылга салыр, билдинмес болза тыва дылче очулдулар. Борта чаңгыс чурумну онзалап демдеглеп каары чугула — айтырыгны чүгле дес-дараалаштыр салыр. Чизе саазынарын колдуунда орус дыл кырынга долдурар, бир эвес ону ынчаар чорутпас болзувусса, чизениң саазынарын сайгарып ажилдап кылыры бергедей бээр.

— Харылаан айтырыгларын бадыткап турар, ажил-агый эезиниң паспорт документилериниң медээзи хереглеттинер бе?

— Чок. Кижилерниң аксындан алган харыларны кирир. Медээлерни бадыткап турар кандыг-даа документилерни көргүскен ажы чок. Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң бир кол чүүлү ол болур. Чизе саазынарын долдурары кончуг харысалгалыг, ында кирип турар медээлер чажыт болур. Юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң чизеде кирип турар объектилери дугайында алган медээлерни ажыглаарын хоойлу хоруп турар.

— Чизечилерниң долдурган саазынарында медээлер-биле кым-бир кижир чөпшээрешпейн барза чүнү кылырыл? Чизени долдурган саазынарын хынап болур бе?

— Кижир бүрүзү чизени долдурган саазынарда медээлер-биле таныжып болур эргелиг. Бир эвес ооң-биле чөпшээрешпейн турар болза, бодунуң хомудалын чизе участогунуң инструкторуна азы ону харылап турар төлээге айтырыгны тургузуп болур.

— Бир эвес чизечини чамдык кижилер бажыңынче кирибейн баар таварылга тургустунуп

келзе кандыг хемчег алырыл, Маргарита Михайловна?

— Бир эвес чизечини бажыңче кирибейн, ооң ээзи айтырыгларга харылаар хөңнү чок таварылга тургустунуп келзе, бо турушту өскерттир талазы-биле чугааны чорударын кызыдар болгаш бо хемчеглер чажыт, чизе чүгле күрүнеге херек эвес, оларның боттарына ажыктыг дээрзин тайылбырлаар. Чамдык кижилер бажыңга чизе чорударын күзевес байдал тургустунуп келир болза, ону инструктор участогунга чорударын дугуржуп ал болур.

— Чизечи кижир деп чүвени кижилер эскерип азы билип аптар кылдыр кандыг магадылал тургузуп турар силер, Маргарита Михайловна?

— Чизе чорударына киржил турар чизечилерге болгаш өске-даа кижилерге шынзылгаларны бээр бис. Тускай чурум-биле тургустунган портфельдер болгаш чизениң демдээн көргүзүп турар бейсболка бөрттер азы өске кижилерден оларның ылгалыр демдектерин бадыткап турарын көргүзүп турар.

— Чажыт медээни таратканы дээш чизечилер харысалгага онаажып болур бе?

— Чизечилер ажилдап кирериниң бетинде, чизе чорудуп тургаш чыып алган медээни таратпазының талазы-биле керээни чизечилер-биле чарар. Бир эвес бо чурумну хажыдар болза, олар харысалгага онаажыр апаар. Ооң-биле чергелештир, чизе саазынарын хуу кижилерниң кандыг-даа адреси, фамилиязы турбас ужурул.

— Чизе чорударына милиция ажилдакчылары киржир бе?

— Ийе, олар киржир апаар. Организастиг ажилдарны ажилдап кылгаш, чизе участоктарын тодараткан соонда, чизечилерниң доктаамал ажилдаар болгаш чизе документилерин шыгжап турар бажыңның камгалалына милиция ажилдарын хаара тудар. Эргежок чугула таварылгада чизечилерни шагдаалар үдээр апаар. Оон өске кандыг-даа хүлээлгени милиция күүсетпес.

— Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң түңнелин кажан үндүрерил, Маргарита Михайловна?

— Алган медээлерниң системаның сайгарылгазын автоматтыг чурум-биле тургускан-даа болза, ооң түңнелин үндүреринге хөй үени негээр апаар. Баш бурунгаар түңнелдери 2007 чылдың дөрткү кварталында үнер, төңчү түңнелин 2008 чылдың дөрткү кварталында ап болур.

— Түңнелинде чүнү чугаалап болур силер, Маргарита Михайловна?

— Чизениң эгелээринге чедир санныг хонуктар арткан. Бо кыска чугаамга чүүже онза кичээнгей салырын кыскалады чугааладым. Чурттакчы чоңдан дилеп каар чүүлүм, чизеге киржил турар хамаатылар чүнү-даа чажырган ажы чок, шын болгаш тодаргай харыны бээр күзээр-дир мен. Хамааты кижир бүрүзү чурттуң мурнунга харысалгалыг болур.

Хүндүлүг номчукчулар, көдээ ажил-агый чизезиниң талазы-биле хууда айтырыгларыңар тургустунуп келир болза, тус черде турар статистика органдарына азы республиканың статистика органынче бижимел-биле чорудуп болур силер. Ынчангаш бо чугула политиктиг кампанияга идепкейлиг киржириңерни диледим.

Сергей ХЕРТЕК.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДА

Национал төлевилел

Дуржулгам бадыткаар

Сөөлгү үеде кижги бүрүзү бодун боду хандыртынып, мал-маганын тудуп, огород, садын сайзырадыр дугайында айтырыгларын херек кырында амыдыралда кончуг дүрген эвес-даа бол, чоорту чер-черлерде боттандырып эгелээнин солун-сеткүүлдерден, радио-телевидениеден номчуп, дыңнап, көрүп, харын-даа боттарыныс кылып, ажыглап турар-дыр бис. Ол ышкаш тарымал үнүштерниң, тарааның безин тускай сортун шенелдеге өстүрүп, ооң түңнели эки деп турарын билир бис.

Бистиң Сукпак сумузунда безин огород ажылын дыка сайзырадып, ногаа-картофелин элбекшиди олуртуп, артыкшылдыын чонунга садып турарлар-даа бар-ла. Ол макталдыг-ла харын. Ынчалза-даа чамдык улус амы-хууда дузалал ажыл-агыын сайзырадып, ногаа, картофель-даа тарывас болуп турарын кижги кайгаар. Ында база-ла янзы-бүрү чылдагааннар бар (мал, үрезин, херек шөл садып алырынга акша-көпеек, деткимче чогу дээш, оон-даа өске). А эң-не кол чылдагааны—азырадыкчы хөөнүнде болгаш чалгаазында деп бодаар мен. Сөөлгү үеде акша-шалыңны, пенсияны эвээш-бичелеп өстүрүп-ле турар, ооң-биле чергелештир аыш-чем өртээ хемчээл чок өзүп турарын көрүп тур бис. Бо чүүлду бижип турарымнын бир чылдагааны — бистиң хүн бүрүде чемге ажыг-

лап турарывыс чигир өртээниң улгадып турары-биле холбашкан. Чүл дээрге, эрткен чылын огородумга өске ногаалар-биле кады чигир свеклазының үрезинин олуртуп каарымга, дыка эки үнүп келгенин ажаап алдым. Ынчангаш сөөлгү үеде ону калбаа-биле бистиң республикага чон аразынга тарадып, мээң бо бичии дуржулгам дугайын чонга дыңнадып, чигир заводун Тывага тудуп, чигирден бодувус бүдүрүп көрүвүс деп бодал мени амырат-пастап, бо чүүлду бижириңче албадапкан, мындыг чүве бо.

Шынап-ла, Чазак, ооң президенти В.В.Путин ам-на чонче көрнүп, чоннуң амыдыралын экижидер сорулга-биле тускай национал төлевилелдерни безин ажылдап кылып, ону амыдыралга боттандыра бергенде, анаа-ла хол сунуп орбайн, кижги бүрүзү хирешаанче ажылдап, боттарының

санал-аналдарын бээри база артык эвес деп бодал-биле мону бижип олур мен.

Удавас октябрьда соңгулдалар эгелээр болгай. Аңаа хөй-ле аазаашкынар, программалар тургузуп эгелээр. Ооң иштинде, чигир заводун тударының айтырыын кирип, ону кылыптар арга бар чүве болза, чигир свеклазын тарып, ону ажылгалга кириери канчап-даа болдуна бээр дээрзин мээң бо дуржулгам бадыткап турар-дыр.

Чигир свеклазын тарып, шенелде чорудар дээр кижилер бар болза, боттары тарызын. Чигирни канчаар чемге ажыглап, ону янзы-бүрү хевир-биле хоолулап, хуулдуруп турар-дыр бис, чигир свеклазын база шак-ла ынчаар ажыглап болур бис.

Ынчангаш мээң бо сүмемни чонум-даа, тус-тус чада аайы-биле депутаттар, удурткучулар кичээнге айып, чигир бүдүрер завод тургузарынга чедир айтырыг-даа шиитпирлеттине бээринге идегээр мен. Силерниң санал-аналыңар, бодалдарыңарны манап артым.

О. ШИРИИН,
Сукпак сумузунда депутаттар даргазы.

Суурувус арыг-силиг

Кара-Хөл сумузу Бай-Тайга кожууннуң төвү Тээлиден ыракта турар, онза чараш журумалдыг чер. Ында Хорумнуг Кара-Суг, Туралыг аржааннары бар, эм оъттар, кат-чимис, аң-мең, балык-байлаң-биле кончуг байлак оран.

Суурувуста май айны — ашталга, чугайлаашкын айы кылдыр чарлаан. Маңаа дараазында коллективтер демниг ажылын көргүскен. Оларга сайгарлыкчылар-

дан Г.Д.Иргит, эмнелге коллективи (Д.Т.Хертек), школа коллективи (А.Д.Иргит), суму чагыргазы (А.Д.Иргит), хлеб быжырач чер (С.Ч.Иргит) хамааржыр. Мен база кудумчум арыг-шевер байдалын экижидер дээш дырбааш, хүүрээм тудупкаш, аштанып, хоочун чолаачы Роман Дан-Сүрүновичиниң автомашиназынга богум төгөр аргалыг болдум. Суурнуң ашталгазынга ол чолаачының киржилгези кончуг улуг болган. Эр хей, Роман!

Идегелдиг харылзаачы

Бай-Тайга кожууннуң мурнакчы херээженериниң бирээзи — Вера Шыраповнаның удуртуп турары харылзаа салбырының ажылы макталдыг.

Чурттакчы чон «Шын», «Тувинская правда», «Информ-Плюс» дээш, Россияның солуннарын идепкейлиг чагыткан. Ооң ажылынга кады чурттап олурар эки

С.С. Хертек дузалажып, Тээли — Кара-Хөл аразынга солуннар, журналдарны эккеп берип турарынга өөрүп турар бис.

Ынчалза-даа бистиң суурувуста электроннуг почта дузанын көрбейн турарывыс таарымча чок. Ырак-узак черде турар болгаш, ыңай-бээр сөс дамчыдары дыка берге-дир.

Ортун-оол Лукей.
Кара-Хөл суур.

Номчуштуг солунувус

Мен бижикчи болгаш номчукчу кижги болганымда, номчукчулар аргалыг-ла болза, оода-ла «Шын» солунну чагыдып алыр болза эки деп санаар мен. Ол номчукчуга болгаш солунга-даа ажыктыг.

Көдээ чурттакчыга медээ чедирер чүве — телевидение. Ынчалза-даа, ол колдуунда кыска медээлер бээринге өйлежип турду, хүнде кижги ол-ла медээни каш-даа катап дыңнаар. Ам харын «Амыдыралдың айтырыглары», «Болчаг шагы» деп дамчыдылгалар көстүп келди, ону мактаар апаар.

Мен бодум 2006 чылдың 6 айларында «Шын», «Тувинская правда», «Аргументы и факты»,

«Домашний доктор» деп солуннары чагыдып алдым. Чоннуң «Шын» солунну чагыдып ап турары багай эвес. Ындыг болбастың аргазы чок, неделяда ол үш катап үнер, 8 арынның, эң номчуштуг солун-на болгай. Мээң хайгаарал турарым-биле алырга, чагыдылга эгезинде неделяда бир бичии хемчээлдиг солуннарның салым-чолу, үнер-үнмези эки-ле билдинмес боорга, чагыкчылар чагытпас апарганынга хомудап олар мен.

Акшаландырышышкын чокта, ындыг багай боор-дур. Моон соңгаар үргүлчү үнеринге идегээр апаар.

Ам күзелдерим бижип көрейин. «Шын» солунга көдээ амыдыралдың чдиг айтырыгларын ам-даа хандыр чырыдып, көвүдетсе эки ышкаш. Национал төлевилелдер чоннуң кичээнге айып. Эң-не кол айтырыгларны амыдыралга боттандыраары. Маңаа хамаарыштыр массалыг информация чепсектеринге тускай мөөрей эрттирер болза эки деп бодаар мен.

Билен-оол МАНДЫЛ-ООЛ.
Баян-Кол суур.

Хоочуннарның дилээ

Бистиң чурттап турар черивистиң чоок-кавызында № 12 школа, школа-интернат, башкы колледжизи, хөй чурттакчылыг ийи, үш каът чуртталга бажыңнары бар. Ынчангаш Кызыл хоорайда хоочуннар бажың-интернадының чурттакчылары хоорай чагыргазындан дилег кириер деп шиитпирлээн бис.

Чоогувуста аыш-чем садып турар бичии үгээвис бар, ынчалза-даа солун-сеткүүл, ручка, кыдырааш, чагаа хавы садып алыр «Тывапечатать» деп үгек чок. Ону садып алырда, ыяап-ла хоорай кирер, аай-дедир чоруурга, чарыгдал үнер. Ол бистерге, багай улуска, база берге-дир. Ону таарыш-

тырып, ол үгекке солун-сеткүүлден саттырза — орулга болур, а бистерге база эки апаар. Бо айтырыгны кырганнар көдүрзе-даа, түңнел чок болган ийин. Ол черле шиитпирлеттине бээр дээрзинге бүзүрөп, солун дамчыштыр дилегни бижидивис.

Бүгү-ле чүвени «орулга, экономика» деп суртаалдап турар болгай бис. Ынчангаш ажыл-агыйны таарыштырып, эптиг, ажыктыг кылдыр организаастаары — хүннүң чугула айтырыы. Бистиң дилээвисти өөренип көргөш, ону таарыштыр солун-сеткүүл, кыдырааш, ручка, чагаа хаптары садар кылдыр чоогувуста үгек-биле дугуржулгандан кылырын азы өске кандыг-бир арга-биле шиитпирлээрин диледивис.

Тегжит ЭРЕНЗЕН.
Каа-Хем суур.

Келир цези дээш

Өвүр кожуун бо 2006 чылда бодунуң 65 чыл оюн демдеглээр. «Кижги чуртунга ынак, куш уязынга ынак» деп, тыва чон чугалажыр. Мен база төрөөн Өвүрүмге чоргаарланып, ооң амгы, келир үези дээш бодум шаам-биле кызымак ажылдап, чонумга бараан бооп чоруур мен.

Кожуунувус 65 чыл оюнда бүгү-ле кожууннардан аалчылар ооң төвү Хандагалга суурга кээп демдегелеп, байырлагга киржир дээрзи чугаажок. Ынчангаш кожуун төвүнүң албан-хаакчылары, хөй-ниити организацияларының удурткучулары, хоочуннар кижги бүрүзү бөгүнден эгелеп, суурувуска чараш чүүлдерден кылырын, чурттакчы бүрүзү арыг-силигке кичээнге салыры чугула. Ылаңгыя бажың бүрүзү үрелик херимнерин септеп, будуп, чугайлап, ыяштардан, чечектерден олуртуп, кудумчузун чараш кылыры — кижги бүрүзүнүң хүлээлгези. Борта өг-бүлелерниң эзелери, оларның ажы-төлүнүң бо байырлалдың дугайын чугалап, бүгү-ле арыг-силиг ажылдарына, чаагайжыдылгага кириштирип сургаары улуг рольду ойнаар. Кожалар демнежи тургаш, херимнериниң иштинге чараш чечектерден тарып, девискээрин чараш кылырын дугуржуру артык эвес. Чүге дээрге, чамдык бажыңнарны көөрге,

херимнери үрелик, чугайлаттынмаан, куруг бок чыдары хомуданчыг. Хөй-ниити организацияларында ажылдап турар албан-хаакчылар боттарының ажылдап турар черин эки топтап көрүп, амгы үеде дүүштүр септелгени чорудары күзеничиг. Херимнери кээп душкен, үр үеде будуттунмаан, үрелик, ханалары ойбак, чирик, көскүзү атыг албан черлеринге баарга, таан чаржынчыг. Ажылдакчыларынга байырлал таварыштыр мөөрейлерни чарлап, оларның хөй-аьдын көдүрүп, кижги бүрүзүнден негелдени күштелдирери күзеничиг. Ылаңгыя корум-чурум айтырыгларынче, ажы-төлдүн кижизидилгезинче, кожууннуң төөгүзүн, келир үезин чонга, ажылдакчыларга, аныяк-өскенге тайылбырлап, кижилерниң мээ-медерелинге кожууну дээш чоргааралды оттуруп, бо талазы-биле хөй ажылдаары чугула. Чүге дээрге, кудумчуда ажыл чок, арагаллап алган чоруур, корум-чурум үрзэн, ажы-төлдүн кижизитпес улуг кижилер кайы көвей. Оларның үлегери,

салдары өзүп олурар салгалга кайы хире багай болуп турарын бодавас аргажок. Назы четпээнерге, чаш кижилерге школаларда бо талазы-биле ажыл шоолуг чорбайн турар дизе, частырыг чок боор. Чүге дээрге, бо чорааш, школаларда көскү чараш кожууннуң байырлалынче угланган булуңнар шоолуг көзүлбезин эскердим. Ынчангаш кожууннуң байырлалының дугайында эртемшинчилел айтырыгларлыг конференцияларны, ажык класс шактары, ыры, шүлүк мөөрейлерин организаастап, альбомнарны үндүрүп, музейлерниң фондузун көвүдедири чугула.

Кудумчуда уруглар ойнаар шөлдерни, школалар даштында шөлдерни чырык, чараш кылдыр уругларның боттарының күзели-биле ада-иелерни кириштирип тургаш кылыры күзеничиг. Оон башка үрелик, хос, куруг шөлдерни көөрге муңгаранчыы кончуг, а уруглар чараш чүүлдерге өөрөнмейн турар. Суурувусту республикада арыг-шевер талазы-биле үлегерлиг суурларның санынче байырлалывыс таварыштыр кирип, чедип алыр боор бис деп күзедим.

Галина КУУЛАР,
кожууннуң назы четпээнер-биле ажыл чорудар комиссиязының харысалгалыг секретары.

Эрткени эгиттинмес

«Шынның» хоочун бижикчизи Сегбе Ондар «Ынчангы үе эглип келир» деп материалынга бодалдарын илереткен чорду.

Бир эвес амыдыралдың аар-бергезин чурттап эрткен хоочун кижги амгы, келир үедеги салгалдар ажыглаптар арга-сүме кадып турган болза, чүү деп сөглээр боор. Бис ийиниң чурттап эрткен үевис кончуг берге-даа, шымбай-даа турду. Ону төөгүлөвээл.

Бо үе берге-даа болза, ону өскерлиг, депшилгеже углаар бис. Янзы-бүрү нарын техника-биле ажылдап, аныяктарывыс ажыл-амыдыралды башкарып турда, бистер, кырганнар, анаа-ла харгалыг секретары.

нывыс хоюг, алган каш пенсиявыс-биле амыдырап орзувусса, дээр-ле боор, С.Ондар Акшакөпеек-биле дорт холбашкан үеде силерниң саналдарыңар дуза кадыптар арга чок. Тараа тарыыр черлеривис багай-дыр. Агаар-бойдус безин хөлчок өскерилген. Харын, ада-өгбелеривистиң шаандаан тура амыдырап келген малын өстүрүвүссө эки. Ооң кадында ооң продукциязын сайгарар бичии-даа бүдүрүлгелерни чер-черлерге тургузар. Чогум-на агроүлетпүрнү мурнады хөгжүдөр дээн национал төлевилел езуугар кылыр чүвевис ол-дур.

Сарыг-оол САНЧЫ.
Кызыл хоорай.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путин бодунуң бо чылгы Айыткалынга чурттакчы чоннуң өзүп көвүдээринче улуг кичээнгейни салганы таварылга эвес. Чурттуң бирги удуртукчузу бо айтырыгже чүге кончуг улуг кичээнгей сала бергенин төп парлалгада үнүп турар материалдарга даянып кылганы-биле кыска тайылбырны кылырын оралдажып көрейн.

Шынап-ла, чурттуң демография айтырыы кончуг чидири-биле тургустунуп келген. Чамдык аналитиктерниң чугаалап турары-биле алырга, Россия чидериниң кырында келген азы 200-300 чыл болгаш чер кырынга орус кижии артпас боор дижип турар апарган. Бо хүннерде Россияда кижилерниң чайгаар өлүп турарын Ада-чурттуң Улуг дайынының чидиргелери-биле деңнеп болуп апарган. Арагадан үш кижиниң бирээзи-ле өлүп турар, ажилдаар назынында россияжилерниң чартыындан хөйү эзирик чуртталгазындан чарлып чоруп турар. Үезинде эмчи дузазы албаанындан Россия чылда 500 муң кижини чидирип турар.

Бо чылдың бирги кварталында Россияга 585,8 муң кижии өлгөн, а төрүттүнген уруглар 352,7 муң. Эртемденнерниң баш бурунгаар санап турары-биле алырга, 2010 чылда чер кырынга кижилерниң саны 10-11 млрд. чеде бээр деп турар. Бистиң чуртувус бо алдарлыг херекке бодунуң үлүүн кириштирип шыдавас дээрзи билдинип келген. Херектин ужуру чүдөл дээрге, Россия чер кырында тайбың үеде чурттакчы чонунуң саны кызырлыг турар эвээш санныг күрүнелерниң санында кирип турар. Чылдан чылче россияжилерниң саны эвээжеп кел чыдар, ол оожум эвес, кончуг дүрген чоруп оор дээрзин айтып каары чугула.

Бо айтырыг талазы-биле тодаргай тайылбырны РФ-тиң Президентизиниң чанында Россияның күрүне албанының академиязының доцентизи, Россияның эртемнер академиязының Цивилизация болгаш регионнар шинчилелиниң төвүнүң эртем ажилдакчызы Дарья Халтурина-ның тайылбырлап турары-биле алырга, өлүп турар кижилерге бодаарга, чыл санында төрүттүнүп турар уругларның саны улам-на эвээжеп кел чыдары — чуртка улуг айыылды тургузуп турар. Кижии бодаарга, Россияда божуп турар херээженнерниң саны эвээжеп турар деп болур, а херек кырында дыка хөй чурттарда төрүттүнүп турар уруглар саны база-ла эвээш (бир херээжен кижиге 1,5 уруг онаажып турар), ынчалза-даа чурттакчы чоннуң саны Россияда ышкаш дүрген кызырылбайн турар.

Бир эвес оваарымчалыг көрүп көөр болзувусса, 1990 чылдан эгелээш, Россияда кижилерниң өлүр чоруу кончуг дүрген өзүп эгелээш, а төрүттүнүп турар уруглар дыка кызырылган болгаш бо ийи көргүзүг бот-боттарын сокчуп эгелээш. Дарья Халтурина-ның демдеглээни-биле алырга, кижилерниң өлүрүнүң көвүдээрин экономикактиг чылдагаан-биле тайылбырлап болбас дээн. Делегейниң он ажыг эң ядыы чурттарында кижилерниң чурттаар назыны, ылаңгыя эр кижилерниң дыка узун болуп турар. Бистиң Россияда

эң-не улуг назылыг чурттакчылыг регионнарда Ингушетия болгаш Дагестан хамааржып турар, олар бисте ындыг-ла улуг бай эвес республикалар болгай. Яды-түрөңги байдалдыг еске чурттарда ышкаш, 1990 чылдан эгелээш, уруглар болгаш херээженнер

массалы-биле өлүп эгелевээн болгай, а ажилдаар назынында эр кижилер дүргени-биле өлүп эгелээш.

Хөй фактыларның бадыткап турарын езугаар түңнелди үндүрерге, Россияда кижилерниң хөлүн эрттир хөй өлүп турары — арагалаашкындан болуп турар. Ниитизи-биле Россияда ажилдаар назынында өлүп турар кижилерниң 62 хуузу эзирик байдалдыг тургаш өлгөн болуп турар. Бир эвес ол кижилер арагала-вайн турган болза, олар бо хүнде дириг чурттап чоруурлар ийик. 1985-1987 чылдарда коммунистерниң аргалаашкынга удур чоруткан компаниязын ам-даа шүгүмчүлөп чоруур кижилер бар болгай. А херек кырында алып болза, ол чылдарда Россияга кижилерниң чурттаар назыны бо хүннерге чедир эң-не узун турган.

Бистиң чуртувуста өлгөн үш кижиниң бирээзи-ле арага-биле холбашкан болуп турар. Шак ындыг түңнелди Александр Немцов бодунуң «Россияда арагадан өлүр чорук» деп улуг ажылынга үндүргөн. Ниитизи-биле арагадан өлүр чорукту үнелээри дыка нарын. Спирт холумактыг суксуннардан кижилер аңгы-аңгы байдалдарда өлүп турар. Чүгле арагадан хораннанып өлүп турар эвес, арага кижиниң чурумун өскерттир, ынчангаш эзирик кижилер машина адаанче кирип, кудумчуларга доңуп өлүп, бот-боттарын өлүржүп, амы-тынынга боттары четтинер дээш, чүү-даа болуп турар апарган.

Бо халаптыг болушкуннуң эгелээш чылдагаанын тодаргайлап чугаалап болур. 1992 чылдан эгелээш, чуртка арагага күрүне монополиязын ап каапкан, ооң түңнелинде россияжилерниң өлүр чоруу 1,5 катап көвүдээш. Шынары чок араганы (суррогаттарны) чажып цехтерге, кооперативтерге бүдүрүп, садып эгелээш. Чамдык аналитиктерниң бижип турары-биле Россияда садып турар араганың 30-40 хуузу күрүне бүдүрүлгезиниң эвес, шынары багай арагалар болуп турар. Тускай эртемниглерниң үндүргөн түңнели-биле алырга, водканың шынары сугдан хамааржыр деп турар. Социализм үезинде Сибирьге эң-не шынарлыг водканы Канскиниң пиво заводу бүдүрүп

үндүрүп турган, чүге дээрге Канскиниң суунуң шынары эки турган. Тываның суу экология талазы-биле эң-не арыг сугларга хамааржыр, ынчангаш Тываның водказы арыг турар ужурулуг.

Европаның дыка хөй чурттарында, чижээлээрге, Франция, Португалия кызыл араганы, Чехияда, Германияда, Австрияда, Ирландияда пивону, араганы бистен хөйүнү ижип турар-даа болза, кижилерниң өлүр чоруу ындыг-ла хөй эвес. Мында кол чүве бир дугаарында, араганың шынарында хамааржып турар, ийи дугаарында, ооң дозасындан хамааржыр дээрзин тодараткан.

Эзиртир суксуннарны чүгле күрүне садыныга садарын чурумчудары чугула апарган. Ол садыларга өртекти таарыштыра-рынга, ажил шагын чурумчудары болгаш садыларның санын тодарадыры, ооң-биле чергелештир садып турар араганың шынарын контрольдаарыга кончуг эптиг болур. Бис мону социализм үезинде чурттап эрткен-не болгай бис. Бир эвес чурттакчы чоннуң кадык-чагай амыдыралын эгидип алыр дээр болзувусса, эрги чаңчылыгысче эргилип келир болзувусса, ында кандыг-даа багай чүве чок.

ТР-ниң Чазак Даргазы боду-

Тайылбырлакчыга сөс

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУ КАНЧААР КАМГАЛАП АЛЫРЫЛ?

Бир эвес төөгүдөн алып болза, Россияга ындыг-ла улуг калбак аргалаашкын турбаан. Хөй арага хайындырып алып ындыг хөй тараа тараачыннарда кайын турар. Россияжилерниң амыдыралының деңгели 1960 чылдардан эгелеп экижи эгелээш. Ынчан-на артыкшылдыг акшаази-биле пиво, кызыл арага эвес, водка садып ижи эгелээш. Ынчангаш Россия 1960 чылдан эгелеп, калбаа-биле арагалап эгелээш дизе, частырыг болбас.

Бо хүннерде бүгү делегейниң арагалаашкын политиказының бүдүн комплекстиг хемчеглери ажилдап турар. Ында араганы кызыгаарлаарындан эгелээш, хемчеглер кирип турар. Россия бо ажыктыг хемчеглерге кижириниң бетинде водка суррогаттары-биле болгаш чажыды-биле садып турар кылымал арагалар-биле демиселди чорудар ужурулуг. Кижилер хөй кезинде водка ишкеш өлүп турар. Европаның соңгу чүгүндө турар чурттар арагалаашкын-биле демиселди чорударда, бир дугаарында, водканың өрттөн өстүргеш, ооң-биле чергелештир чажыды-биле садып турар арага-биле демиселди чорудуп эгелээш. Ол чурттарда водканың болгаш пивонуң өрттөн бистиинден он катап улуг.

Бир эвес бис водканың өрттөн каш катап өстүрүптер болзувусса, чурттакчы чоннуң чартыы самогонче шилчип чоруй баар. Арагага удур демисел чоруткаш, ону база чурттап эрткен-не болгай бис. Дыштаныр хүннерде арага садарын шегледир азы эвээжедир болза, ол эң-не ажыктыг хемчеглерниң бирээзи болур деп, Дарья Халтурина сүмелеп турар. Чамдык чурттарда суббота, улуг-хүнде арага садарын чөпшээрвейн турар болгай. Эмчилерниң берип турар анализинден алырга, дыштаныр хүннерде болгаш понедельникте эң-не хөй кижилер өлүп турар. Чамдык аналитиктер хондур ажилдаар садыгларны Россияга шуут хаар болгаш арага садар садыгларның санын эвээжедирин сүмелеп турар. Оларның оозу эң-не чөптүг санал деп бодаар мен. Бүдүн Норвегияда арага садып турар 157 садыг бар, а бистиң Кызылда оон хөй чадавас.

нуң бо чылгы Айыткалында өлүрүшкүндөн, кемдээшкүндөн, хоранныг арагадан болгаш өске-даа озал-ондактан ажилдап-амыдырап болур үезинде 900 хире кижини чыл санында чидирип турар бис дээн болгай. Ол дээрге, өлгөн кижилерниң дөрт-түн бир кезин. Бистиң ышкаш биче, 300 муң бичии ажыг чурттакчылыг республикага чыл санында ол хире ажилдаар назынында кижилерни чидирип турары хөй азы эвээш бе? Борто номчукчу боду харылаптар боор. Бо хай-халап колдуунда арагалаашкындан болуп турар.

Чазак Баштыңының Айыткалында республикада арага ижип турары — Россияда ортумак деңгелден 16 хуу эвээш болуп турар, хамык ужуру араганың шынарының багайында, спирт холумактыг меге суксуннарның калбаа-биле нептерээнинде деп турар. Мында чажыраар чүве-даа чок. Чамдык суурларда арага садып турар чаңгыс-даа күрүне садыы чок, ол хиреде он хире өреге «технар» садып турары чажыт эвес-ле болгай. Хай-халаптың дөзү мында чаштынып чыдар. Олар бир талазында бодунуң чонун хораннап турар, ийи талазында, күрүнеге кандыг-даа үндүрүг төлөвейн турар. «Хөлөгелиг» экономикадан алган акшаазындан хөй кижиниң бажы эттенип барган. Ону суму чагыргазы-даа, эрге-хоойлу органны-даа билип турар, кандыг-даа хемчег албайн турар.

ТР-ниң Чазак бо айтырыг талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн турар деп чугаалап болбас. Чазак бо талазы-биле доктаал-саавырларны хүлээп ап, хамаарылгалыг яамыларның, ведомстволарның удуртукчуларын дыннап, хемчег ап келген болдур ийин. Бо-ла айтырыг талазы-биле Чазак Баштыңының каш-даа медеглели үнгөн болгай. Ону күүседир ужурулуг күрүне албан черлериниң четпес ажылы-дыр. Бир эвес чурттакчы чоннуң амы-тынын, назынын камгалап алып дээр болза, сонгаарладып болбас комплекстиг хемчеглерни алыры чугула. Орус чоннуң «далайга дүжүп өлгеннерниң санындан, дашкага дүжүп өлгеннерниң саны хөй» деп чугаазында улуг угаады бар.

Сергей ХЕРТЕК.

Чагаалар аразындан ЧОНУНГА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Кара-Хөл сумузунда чонунга хүндүткелдиг кижилерниң бирээзинге — Дарыма Дамбаевич Иргит санадып чоруур. Бөдүүн ажылчын кижиниң күш-ажылын чону ынчаар үнелеп чоруур. Амыдыралдың нарын, берге бо үезинде «алдын холдуг» ажылчын дег үнелиг кижии тывылбас боор чүве-дир деп чоннуң чугаалажыры таварылга эвес. Шаандагы дег белен чүве бар эвес, кижии бүрүзү бот-башкарнып ажилдап чоруур апарган үе-ле болгай.

Дарыма Иргит бичизинде ада-иезинден чарылгаш, колдуунда уругларның бажың-интернадынга өзүп келген кижиниң бирээзи. Ак-Туругунуң школа-интернадынга 1965 чылда 8 классты дооскаш, улаштыр Кызыл хоорайның № 35 профессионал-техниктиг училищезинче өөренип киргеш, слесарь-сантехник мергежилди чедип алган.

Анык специалист Ак-Довурак хоорайга ажилдап келгеш, ажилда-вышаан, доозуп алган мергежилин улам ханыладып, дунзаалакчы мергежилди чедип алган. Дарыма Иргитти төрүмелинден шевер кижии деп чугаалап болур. Совет Армияга шериг албан-хүлээлгезин бижээчи-чурукчу кылдыр эрттиргени безин таварылга эвес. Ынчангаш аңаа «Совет Армияның тергини» деп хөрек демдээн тывыскаан.

Шериг албанындан халажып келгеш, Ак-Довурак хоорайга ажилдап тургаш, Кара-Хөл чурттуг Күнзеңмаа Хертек-биле өг-бүле туткан. Оон бээр 30 чыл чедип оор. Күнзеңмаа Чойгановна 1970 чылдан бээр Кара-Хөлдүң Көдээ культура бажыңына кинемеханиктен ажилдап келген. Үр чылдарда ак сеткилдиг болгаш үр-түңнелдиг ажылы дээш «Россияның хүндүлүг кинематографизи» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Иргиттерниң өг-бүлөзи кончуг ажылчын, корум-чурумчуп болурга, Кара-Хөл сумузунуң чурттакчылары хүндүлээр. Хостуг үезинде каттаар, тооруктаар, балыктаар. Күнзеңмаа Чойгановнаның иези — Илик Оюн-Хөөевна Хертек алгыдан, пөстөн тыва хеп, эдилелдер даараары-биле сумуда алдаржаан шевер кижилерниң бирээзи чораан. Ол авазын дөзээш, даараныр шевер кижии болгаш чоннуң чагыын күзелдиги-биле күүседип берип чоруур.

Дарыма Иргитти — сумунуң «алдын холдуг», ховар дээн мергежилдиг киживис деп, чоннуң чугаалажыры таварылга эвес. Шыны-биле чугаалаар болза, ооң кылбас-тутпас чүвези чок. Школа, клуб, интернат, контора болгаш бажыңнарның одалга системазы үрели берген таварылгада, ооң чаңгыс «доктору» — Дарыма Иргит. Ону дүне-даа, хүндүс-даа айбылаарга, чажам дээр эвес, бодунуң херекселин ап алгаш чоруптар. Ооң кылып каан ажылының шынарын чон мактап ханмас. Сеткили биче, дузааргак, бөдүүн ажылчын эр төрөөн чериниң чонунга улуг буянын чедирип чоруурунга кым чоргаарланмас боор. Бодум хуумда Дарыма Дамбаевичини сеткилимден хүндүлээр мен.

Күш-ажылдың хоочуннары Иргиттер дөрт ажы-төлдү өстүрүп, бут кырынга тургускан. Оксаназы — катарчы, Алимбек — иезиниң иезин эдерип, культура одаанда уран чүүл удуртукчузу, Артем — балыкчы, Анисья — студент. Уйнуктарының саны он ажып турар. Ажыл-херээ бүдүнгүр, ак орукту иргиттерге күзеп каалынар.

Ортун-оол САЛЧАК.
Кара-Хөл сумузу.

Эрткен 2005 чылдың дургузунда янзы-бүрү чылдагааннар-биле 75 кижиге сугга дүшкөн, оларның 22-зи камгалаттынган. 46 кижиге амы-тынындан чарылган. Ооң иштинде чок болган улустуң 9-у бичии уруглар. 8 кижиниң мөчү-сөөгү тывылбаанындан «ис чок читкен» кылдыр санадып турар.

Бо 2006 чылдың январь 1-ден июнь 15-тиң хүнүнге чедир 45 кижиге сугга дүшкөн. Оларның 27-зи камгалаттынган, 10 кижиге «чок» болган, ооң иштинде бежи уруглар. 8 кижиге тывылбаан.

Чай дүшкени-биле республика девискээринде хем-суглуг черлерде чурттакчы чоннуң сугга дүжөр чоруктарының айыылы тургустунган. Хем кежериниң, аңаа чоруунун болгаш суг-биле холбашкан балыктаашкын, агаарлаашкын болгаш уругларның хемге эштир үезинде айыыл чок чорукту шыңгыы сагынас болза, шынап-ла, «сугда тутунар чел, кудурук чок» деп, бистиң бурунгу өгбелеривис чугаалап чораан. Бо үлегер чугаада кижиниң хемге, сугга, хөлге, далайга оваарымчалыг, серемчилелдиг болурун сагындырып турар. Ынчангаш кижиге бүрүзү хем-суг кежерде азы балыктап, эштип-даа тургаш үргүлчү бо үлегер чугааны кичээнгейге ап, айыыл чок чоруктуң хемчеглерин алгыры чугула.

Чаа-Хөл кожуунда Саргол ховузуңуң хемче кирген аксында, Ажыг-Суг аржаанче баар баржа өртээнге Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилелиниң Сугларга камгалал эргелелининиң начальниги Николай Мендумеге таварышкаш, ооң-биле кыска чугааны кылдым. Ында бо чылдың июнь 1-ден эгелеп, сугга дүшкөн ийи кижиниң мөчүзүн дилеп турар улус болду.

Николай Михайловичиниң чугаазындан алгыра, бо 2006 чылдың май 28-тиң хүнүнде 5 кижиге Изиг-Кара деп черден Ажыг-Сугдан аржаан чалап алгыры сорулгалыг «Казанка-5м» деп хемге олурупкаш, ажылдадыптарга, хемениң шимчээшкинин өйлээр кезээ ажылчын байдалга турган болгаш, ол дораан-на Хемчиктин ортузун

че халып ыңай болган. Хемнин ортузунда кол күштүг агымче киргеш, хеме чайылганының түңнелинде, үш кижиге эштип үнүп келген, а ийи кижиге олчаан сугга барган.

Хай-халап болган чер телефон харылзаазы бар чурттакчылыг суурдан кончуг ырак, хайы болганындан дыңнадыг чогуур черге орайтап келген. Дыңнадыгны алган дораан, Тываның дилеп тывар болгаш камгалаар отрядындан 4 кижиге база Сугларга камгалал эргелелиниң оперативтиг дилеп тывар бөлүктөн 5 кижиге составтыг команда хай-халап болган черге барып, когараан улустун төрелдери-биле каттай дилээшкинни чоруткан. Дилээшкин үезинде сугга дүшкөн улустуң бирээзиниң бөргүн, ораашкынын болгаш суг дүвүнче дүшкөн хемени тып алганнар. Камгалакчылар дөрт хонук дилээш, аш-чем, кывар-чаар материалдар төнгени-биле хоорай кирип, күш-хүнезин, бензин-биле артыктанып алгаш, каттап чүгел чаңгыс бөлүк келгеш, база 4 хонук дургузунда дилээшкинни чоруткан – түңнел чок. Дилээшкинни Изиг-Карадан тура, Хемчиктин Улуг-Хемче кирген аксынга чедир, оон улаштыр Красноярск крайның девискээринге чедир кылган. Оон кудулдур дилээр арга чок. Хемнин ийи талазында чалым хаялар эгелээш, агым база күштүг, мөчү ылдыртынып чыдып калгы дег каразынчыг черлер база чок.

Баштайгы дилээшкин кылып турган черлеринде хем эзпектери, сугнуң тереңнээр турум черлери бар. «Кошка» деп адаар аар деңзилиг, узун хендирде кошкан

СУГДА ЧЕЛ, КУДУРУК ЧОК

ыптактарлыг демирни сугже кирип октааш, сөөртүп тургаш дилээшкинни чоруткан. Сугларга камгалал эргелелиниң ажылдакчыларының ам база күш-хүнезини, бензин курлавыры төнүп турар үеде барган болдувус. Сөөлгү хүннүң дилээшкинин кылып, начальник боду моторист Айдыс Кара-Сал-биле кады чорупкан улус, түңнели та кандыг болган.

Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннардында хемнин деңнели частың сөөлгү болгаш чайның эге

постуда. Олар боттарының отчедун Кызылда төпче телефон азы факс дамчыштыр чорударлар. Ай санында бир каттап Кызылга кээп, ажыл-агыйжы чугаалакчыларнарны кылып турар. Бо албанның ажылы кончуг берге-даа болза, ап турар шалыңы кончуг эвээш дээрзин чугаа үезинде билип алдым. Эргелел республика бюджетинден акша-шалыңын ап турары-биле ындыг деп, Николай Михайлович тайылбырлады. Водолаз-камгалакчы айда 3000

болурун уткаш, кончуг эрес-дидим ажилдап турар улус дээрзин көрдүм. Шапкын, агым хемнерге дилээшкин чорударының айыылы кончуг улуг. Черле камгалакчылар болгаш айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагып, камгалалжилеттерни кеткеш, ажылынче үнүп турарын эскердим.

Сөөлгү чылдарда сугга дүшкөн улустарның колдуу эзирик чораан бооп турары дүвүрелди оттуруп турар. Боттарының амы-тынынга ындыг тоомча чок хамаарылгалыг болурга кайын болур. Кызылдан үнер деп турувуста база бир дыңнадыг келди деп, начальник чугаалады. Көк-Хаак чоогунга ийи алышкы сугга дүшкөн, бирээзи эштип үнүп келген, а бирээзи – олчаан чок. Ам дээрзинде «ис чок читкен» деп санадып турар. Ооң мурнунда база-ла ол девискээрге Лузянин биле Матыцин деп ийи хамааты балыктап тургаш база сугга дүшкөн чүведир, Матыцинниң мөчүзүн тып алган, а Лузянинниң мөчүзү тывылбайн барган. Бо чижектерден, харын өске-даа чыл санында Чагытай хөлге болгаш өске-даа хем-сугларга балыктааш, сугга дүжүп, чок болуп турарларның саны чылдан чылче эвээжевейн, харын-даа көвүдөп турарындан түңнел үндүрүп, хем-сугга черле кончуг оваарымчалыг болуп, айыыл чок чоруктуң алдынып болгу дег бүгү хемчеглерин ыла-вылап кылгаш, ооң соонда хем кежи азы балыктаар болза эки деп санаар-ла-дыр мен. Оон башка, айыыл-халап болза, сугда тутунар чел, кудурук чок-ла болгай...

Каң-оол САТ.

Эрткен 2005 чылдың дургузунда янзы-бүрү чылдагааннар-биле 75 кижиге сугга дүшкөн, оларның 22-зи камгалаттынган. 46 кижиге амы-тынындан чарылган. Ооң иштинде чок болган улустуң 9-у бичии уруглар. 8 кижиниң мөчү-сөөгү тывылбаанындан «ис чок читкен» кылдыр санадып турар.

Бо 2006 чылдың январь 1-ден июнь 15-тиң хүнүнге чедир 45 кижиге сугга дүшкөн. Оларның 27-зи камгалаттынган, 10 кижиге «чок» болган, ооң иштинде бежи уруглар. 8 кижиге тывылбаан.

хүннеринде кончуг дүргөн көдүрлүп эгелээр чүве-дир. Ооң кадында хемде салдап баткан ыяш база эндерик, көзүлбейн бадып турар өл дазылдар база таварышкылаар. Тайга хары эрип бадып турар болгаш хирлиг сугга ол арта эскертинмес. Ынчангаш хем кежерде резина хемелерлиг, моторлуг-даа хемелерлиг улус оруун кичээнгейлиг көрүп чорбааже хоржок. Моторлуг хемениң хүртүзү дазылга дээр болза, айыыл кончуг улуг деп, Николай Михайлович чугаалап олурду.

Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилелиниң Сугларга камгалал эргелелиниң штадында 18 кижиге ажылдап турар. Кожууннарда пост эргелекчилери – 4 кижиге бар: Шагаан-Арыгга, Чагытай хөлде, Тожу кожуунда болгаш Хадың хөлде сезоннуг ажылдаар

рубль шалыңныг дээрге, шынап-ла, эвээш ышкыжыл. Ам артында ол суг адаанга каш ай-даа болган кижилерни тып, оларны сугдан үндүр көдүрерде хендир-биле баглап, шуут-ла холу-биле тудуп, дээп тургаш ажылдаар-ла болгай. Ындыг водолазтарга тускай психологтар херек ужурулг дээрзин Николай Михайлович чугаалап олурду. Бо удаада оперативтиг дилеп тывар бөлүктө водолаз Сергей Шырап дээр аныяк оол база оларның-биле кады ажилдап чоруп тур. Бодун көөрге, эрестин кончуг, алдынып турары-даа бодунга бүзүрелдиг, мөге-шыраак-даа оол-дур деп көрдүм, — шынап-ла, ажылынга таарышкан. А сугга дүшкөннерни дилээрде, моторлуг хемге олурупкаш, ондактыг черлер-биле чоруп, боттарының хай-халапка таваржып

Эштерим дугайында

«Торгу-манчык чаазында өңгүр, чараш болбайн канчаар, кижиге боду аныянда эштиг-өөрлүг болбайн канчаар». Шынап-ла, ындыг харын, шаг-үе-даа болза, чаартынар, бурунгаарлаар, үнүш-бойдус үргүлчү солчуп, бирде чингир ногаан, а бирде идээлеп каан алгы ышкаш куурара бээр, бирде онза чараш кылдыр саргарып-даа каар. Кижиге амытанның чурттаар чуртталгазында болчак чок, бурган ынчаар чаяган.

Мен бо чүүлүмге эштерим дугайында сактышкын кылып, чырыдар бодадым. Аныяамда кады өөренип, ажылдап чораан хөй санныг оолдар, кыстар эштериниң чамдыктарының аттары шуут-ла уттундурган, ол хомуданчыг-дыр.

Школачы болгаш тенек чораан аныяк үелеринде эрткен орумну ам бодап, сактып, аңдара-үндүрө былганырымга, тоол шагда-даа чүве ышкаш боор-дур. Шаанда көшкүн амыдырал үезинде ачам мени өөредир дээш Дагыр-Шеми, Хову-Аксы база Хорумнуг-Кежиге эге школаларынга аъттыг чедирип каар, ынчалза-даа аалче чанаттап «дургуннаарым» база кончуг турган. Ынчан мени ынчаар күткүп турган эштерим Очур-оол Байыр-дыевич Монгуш, Шулуужап Көкеевич Монгуш, Сүмбүкей Делгеревич Монгуш, Танов Байырович Монгуш, Эртине Седенович Куулар, Кошкар-оол Комбуштаевич Монгуш болгаш оон-даа өскелер. Ол шагда он хар ажа берген улуг оолдар, кыстарны ада-иелер талыгырда аалдарындан школага кирип өөредип

«Торгу-манчык чаазында өңгүр, чараш...»

турган. Оларның аайын эдерип, «дургуннаас» болзуңа, олар дораан кижини берер дей бээрлер, а чамдыкта хайытыр бержип-даа аар бис. Башкыларывыс бистерни дазылгага эккелгеш, изиг суугу чанынга чыскаагаш, деривис төгүлдүр тургузуптар турган. Башкылар Дакпай Монгуш, Оолчукай Монгуш, Минтойлу Ондар дыка шыңгыы, олардан аттыг коргар турган бис.

Ооң соонда колхозчу эр апарган мен. Чыварлыг Дагыр-Шемиге аът, шары мунуп, хой кадарып, тараа суггарып, күзүн шаңнарга хонуп, аът, шары-биле тараа бастырып, дүнелерде оолдар, кыстар үе-чергелери-биле аъттанып алгаш, чир-шоң ырлажып, хөглөп тура хонар турган бис. Дагыр-Шеминиң «көвей бажыңнар» чоогунга база Хову-Аксынга «кызыл өглер» аныяктарының ойнаар-хөглээр турлаглары ол турган. «Кызылчылар» эргелекчилери Казылдаа Быраң-оолович Куулар, Шулуу Даваевич Куулар олар турган, уран-талантылыг, эрес-омак, аныяктарының хей-аъдын хайныктыра бээр, чайгаар салым-чаяанныг эрлер турган чүве.

Мээң кончуг аныяамдан эгелээш, кады ажылдап чораанның эштерини ам сактып чорурумга дыка солун. Би-Хемнин Хүт суурда Кастаган Илья Колович, Улуг-Хемнин Арыг-Үзүү суурда Бугалдай Оюн Калзанович, Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр суурда Ооржак Александра Шүрженеевна, Ишчин

суурда Дүлүш Дукор-оол Сотпаевич, Кызыл-Тайга суурда Куулар Оскал-оол Артыкпаевич, Кызыл хоорайда Килчен Валентина Максимовна, Бири-Санаа Чажан, Сарыглар Токпак-оол Шодук-оолович, Канчыыр-оол Григорий Чүлдүмович, Чадаананың Хайыраканда Сат Өнер Айыжыевна, Шеми суурда Кара-Монгуш Киим-оол Булугунович, Хорум-Даг суурда Куулар Делег-оол Салбаевич, Ондар Кызыл-оол Келдеевич, Чыргакы суурдан Куулар Илья Борбакович, Куулар Экер-оол Чонданмаевич, Чыраа-Бажы суурдан Куулар Докпак-оол, Куулар Саанчык Эзир-оолович, Чамыяң Дилгижек, Монгуш Эрес-Маадыр, Монгуш Мыртык-оол дээш, хөй санныг чүс-чүс эш-өөрүмнү сактып, борта чыскаап бижири болдунмас-тыр. Кожуун чергелиг болгаш Тываның дээди эрге-дужаалдыг удуртулгазынга мооң мурнунда эрткен үелерде ажылдап чораан дарга-бошкалар-биле колдуунда шуптузу-биле чок, таныш ажылдадым.

Комсомол ажылындан эгелээш, күүсекчи эрге-чагырга органны, көдээ ажыл-агый дээш, кандыг ажылды кылбадым дээр. Киномеханиктеп, көдээ клуб эргелекчилеп ажылдаарга, дыка солун боор чүве. Ынчан кады киномеханиктеп турган эш-өөрлерин Куулар Декпир Седен-Доржуевич, Дүлүш Конгар, Черепанов, Дураев, Ооржак Дүкүүн-оол, Сарапулов дээш, өскелер-

даа-дыр. Ынчан кинону Чадаананан барып алгы, колхозтуң чүк машиназының кырынга олурупкаш, эккээр мындыг боор чүве. Клубка кино үндүрерде, даштыга бичии мотор ажылдадып алгаш көргүзөр, ол моторну бичии оолдар бир кезеж та чеже өжүрөр чүвези, үне халааш, ажылдадып-ла аар — каш-даа өжүрөр халаптыг чүве боор. Клуб эргелекчилеп тургаш, гармошка чүктөп алгаш, аныяктар-биле бригадаларга, фермаларга концерт көргүзүп чоруптар турдум. Ынчан колхозчу аныяктар клубка ойнап, ырлажып, танчылап, дүне орайга чедер, чаңгыс-даа аксы чыттыг, эзирик кижиге көзүлбес турду. Школачылар кезеж клубка шуут келбес боор ийин.

Эштерим дугайында сактышкынымны бижип тургаш бодап оларымга, оларның дыка хөйү «кызыл-дустай» бергилээнер боор чорду. Мээң эштерим колхоз бүдүрүлгезин хөгжүдеринге, өргөн чок черлерге колхозчу суурларны тударынга, суурларны ногаанчыдып, чаагайжыдарынга, культураны көдүреринге канчаар-даа аажок улуг күжүн, билиин үндүргөн.

1950-1960 чылдардан бээр кады ажылдап чораан эштерим дугайында сактышкынымны доозуп тура, оларга кадыкшылды, өөрүшкүнү күзедим.

Кара-Сал ООЛАК.

Чыраа-Бажы суму.

ЧҮС ХАРЛААН СУУР

Дерзиг-Аксы суурнуң 100 харлаан юбилейинге тураскааткан байырлыг хемчеглер июнь 16-да болуп эрткен.

ТР-ниң Чазак Даргазының ораакчызы Ш.В.Кара-оол баштаан удуртукчулар, сайтытар ук байырлалга киришкеш, тараа база картофель үрезиннеринден эгелээш, «МТЗ» трактор, «УАЗ» автомобильге чедир арбын суйбелектерни сөңнээр. ТР-ниң культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыды З.Б. Самдан суурнуң көдээ клувунга күштөлдирер үн аппаратуразын болгаш көрүкчүлөр олурар сандайларны белекке берген. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн, ораакчылары В.Г. Вальков, Б.К. Балчий-оол болгаш өскелер-даа байырлалга кирип, арбын белек-селекти тывыскаан.

Байырлыг хурал соонда Сарыг-Септин болгаш Дерзиг-Аксының коллективтериниң солун программалыг концерти болган.

Спортчу маргылдаалардан хол бөмбүүнге эр, херээжен ойнакчылар ортузунга (кайызынга-даа) Кызылдан «Восток» командазының ойнакчылары тиелекчи болгаш, дириг хойлар-биле шаңнаткан. Чадаг чарышка Ая, Ия Кол угбашкылар тиелээш, өңүг телевизор болгаш чем кылып амгы шагның нарын савазы-биле шаңнаткан. Хүрешке Чаан мөге Аяс Монгуш шүүлгеш, соодукчу-биле, Арзылаң мөге Маадыр Монгуш үжүрүлгөшкеш, өңүг телевизор-биле шаңнаткан. 3-4 дугаар черлерни Каа-Хем кожуунуң мөгелери Геннадий Монгуш биле Кара-Кат Кенден олар алган.

Эжимниң «аьдының бажы эрте хоя бергиненге» бүзүревес болгаш, ооң дугайында бижиринче сагыш-сеткил мени ала-чайгаар албадалты. Ол кымыл дээр-ге, эрткен чылын бистиң аравыстан, чырык өртемчейден «чорупкан» Кара-оол Донгакович Натпий-оол эживис-тир. «Шын» солунга ооң чок аппараттарының дугайында, амыдыралының ажил-чорудулгазының дугайында бижээн чүүлдерни номчааш, кижидемей-ле бүзүрээр арга-чорду. Некрологу Тываның удуртур-баштаар черлери үндүрдү, ону кайын уттур бис. Чаңгыс-ла эдилгени кылыр болза эки боор, ол Кызылдың ийи дугаар школазын эвес, а Шагаан-Арыгның ийи дугаар школазын 1966 чылдың июнь 27-ниң хүнүнде дооскан-на болгай. Уттундурбас школачы чылдарымдан-на эжим чүве, ынчангаш ону билбес аргам чок. Кара-оол деп эштеривис-ле эмгежок турган, ынчангаш оларны салчаштырбас дээш «Кара-оол Эн, Кара-оол Эс» деп ылгап адаар турдус.

Кара-оол Натпий-оол школа-

чы чылдарында-ла шүлүк бижип эгелээн. Ооң холундан каян-даа блокнот, карандаш ыраваас чорду. Тываның билдингир шүлүкчүлериңе Сергей Пюрбюге, Кызыл-Эник Кудажыга, Юрий Кюнзегешке ол баштайгы шүлүктөрүнүн кыдыраажын көргүзүп, сайгартып чораан.

Бистиң өөренип чораан уевисте кайы хамаанчок кичээл шагы үзөр эвес, а бо киживис бодунуң туразы-биле Кызыл чоктап, 2-3 хонуктуң кичээлин үзе бээр. Башкылар айтырарга, «Кызыл чедип, чогаалчыларга ужуражып чордум» дээр. Оон эгелеп өөрлери, бис-даа, башкылар-даа «Поэт Кара» деп чаа ат тывыскан чүве. Шаа барып ол шолазы езулуг чогаалчы, шүлүкчү, журналист болурунга чедирген-даа болдур ийн.

Эжимниң чогаалчы апарган

Кадыкшыл

ХҮЛЭЭНГЕН АЖЫЛЫНГА ХАРЫСАЛГАЛЫГ

Бодумче улуг кичээнге салбайн, гриппти бут кырынга эртирипкеш, элээн аарый бергеш, буянныг эмчилерниң дузазын көрүп, элээн үр эмнеттирдим. Бо назынымда «хүндүс чыдар эмчи» деп черге черле таваржып көрбээ кижидем. Ынчангаш аңаа эмнедип турган үемни, ооң ажылының уг-шиин, өске-даа аарыг кижилерниң саналы-биле бижикседим.

Дугаары 122 халас рецептилер бижири дужаал-биле бир аарыг кижиге 450 рубль үндүрер ужурулуг чүве-дир. Херек кырында аарыг кижилерге аарының байдалы-биле оон ушчок хөй түңнүг акша үнүп турар чүве-дир. Аңаа эмнелгеге шуур халас чорду. Бир дугаар поликлиниканың үшкү кадында хүндүскү стационар деп каан хүрең эжиктиг өрээл бар. Ынаар кире бээрге, хүлээп алыр бичи тар өрээлчигеш бар. Оон эртерге, 2 палата бар. Бетти талазы — 6 оруннуг, ооң ында 4 орун турар. Ында ажилдап турар үш кыс бар. Ийизи эмчи сестралары, бирээзи санитарка.

Чаяна Монгуш биле Алдынай Маадының ажылы чай, хос-даа чок. Оларның ажылы кончук харысалгалыг, берге. Маңаа улуг кичээнге болгаш билгил херек деп чүвени билдим. Шыңганнарже сыкыртыры бөдүүн-не болгай, а дамырже сыкыртырынга дуржулга болгаш мергежил херек. Бо ийи аныяк эмчи сестраларының дуржулгазы улуг, дамыр оруун дораан-на хала чокка тыпкаш, эмин дамдыладып, инени холга чыпшыр шарый тыртыптарының эптин-ле кончук. Аарыг улус-биле эвилең-ээлдээ-даа кончук уруглар болду. Дамдыладыр эм адаанга бир-даа шак хире чыдар улус бар чорду, ооң соонда, элээн дыштанып чыдары база бар. Бистиң эмнедип турган уевисте 40 чыгы кижидем кээп турду.

Бо-ла үеде пульмонолог эмчи Татьяна Леонидовна Шатохина бистиң анализтеривисти дужаадып, кичээнге хөлүзүп, шинчил турду. Арта-ла хүндүскү салбырда чыдар улус дээш оочур чокка хүлээп ап турган. Татьяна Леонидовна Красноярскиниң эмчи академиязын дооскаш, 1999 чылдан эгелеп, бо эмнелгеде ажилдап турар, сагыш човангыр, билии шырак эмчи-дир деп билдим.

Ооң эмчи сестразы Дозураш Өнүгеевна Юша.

Бир-тээ, эмчилер дугайында бижий берген кижидем болганымда, аарыг кижилер дээш сагыш човангыр, арга-дуржулгазы улуг 4 дугаар участоктуң эмчизи Галина Владимировна Аракчаа, ооң сестразы Долгана Сайын-ооловна Монгушту демдеглевес аргам чок. Галина Владимировна Мугур-Аксынга ниити аарыглар эмчизи, Мөген-Бүренге кол эмчи бооп ажилдап каапкан, мында безин 1991 чылдан бээр ажилдап турар эмчи болду. Шимченгир, шалпыкыны, дыл-домааның эптин кончук, улус хөй-даа болза шуптузун хүлээп аар дээш кызар, бажыңче кыйгырткан аарыг улусче база баар, дыка-ла чай чок, ажылы берге, хүлээнген ажылынга харысалгалыгы дыка бедик эмчи.

База бир кайгамчык бөдүүн, биче сеткилдиг эмчинин дугайында шагда-ла бижиксел чораан мен. Ооң бодунуң, ажылының дугайын айтырар болза, ол ынаар чоокшулатпас-даа боор деп билген мен. Ол ол хире бөдүүн, кижизиг, культурулуг, кижилерниң аарыг-човулаңын, оларга таварышкан үүле-херекти шың сайгарып, ону канчаар шиитпирлээрин сүмелеп бээр. Ооң ындагы мөзү-шынары, билиниң бедии, ажылынга харысалгалыгы-ла ону бо олутта эккелген боор деп бодаар чордум. Ол дээрге бо поликлиниканың бир дугаар терапевт салбырының эргелекчизи бооп хөй чылдар иштинде ажилдап турар Лариса Кызыл-ооловна Таржаа-дыр. Бо-ла эки шынарларны Лариса Кызыл-ооловнаның сестразы, ол-ла олу-дунда 20 ажыг чыл ажилдап турар Инна Имажаповнага база хамаарыштырып болур.

Үстүнде адааным эмчилерниң шаңнал-хавыязын-даа, категориязын-даа билбес мен. Аарыг кижилерниң саналы, бодады-биле алыр болза, оларны эң бедик чаданың эмчилери деп санаар мен. Ынчангаш оларга аарыг кижилерниң мурнундан сеткилдиг ханызындан өөрүп четтириш-кинниң, хүндүткелдин сөстөрүн сөглөп, өг-бүлөзинге бүгү-ле экини күзөп, силерниң мурнуларга күдүк басып мөгейип тур бис.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.

Кызыл хоорай.

салым-чолу өске чогаалчылардан ылгалдыг, чүге дизе ол тыва дылды чүглө 8 класска чедир өөрөнгөн. Тываның чогаалчылары Тыва дылды дээди өөрөдиге черлеринге дооскулаан-на болгай але. ТКУ-нуң филология, литература факультеди дээн чижектиг аан. Тываның Улустуң чогаалчызы Кы-

кожууннар аразында чижип, маргыжып, концерт үндүргөн. Таңды биле Каа-Хем чаңгыс хүн В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга концерт көргүстүвүс. Ынчангы Тыва Республиканың культура сайтыды Анатолий Сергеевич Серен (база бистиң чаңгысклассчыыс) ийи кожуунуң

Чечен чогаал каттыжышкынының салдары-биле Каа-Хемден бөлүк шүлүкчүлөр, композиторлар үнгөн болгай.

Эжимниң төрөөн кожуунуң арттырып каан ажил-херээ уттундурбас, балалбас. Ооң эгелеп кааны республика чергелиг чылдың-на Шагаан-Арыгга эртип турар «Юморина» деп каткы-хөглүг, оюн-баштак конкурзу, Кара-оол Натпий-оол аттыг Культура бажыңыга ийи чыл болгаш-ла эртип турар «Чаатының ыраажызы» ыры мөөрейи, «Арысканга адааннажылы» деп уран номчулга конкурзу, республика чергелиг «Эйлиг-Хемниң эдискизи» ыры мөөрейи — Кара-оол Донгаковичниң чогаадыкчы ажылының үрөтүнели-дир.

Школа доосканывыстан бээр бо чылын 40 чыл оюн демдеглээр бис. Эш-өөр, башкыларывыс-биле ужуражырын бодал кээрге, солунна-дыр. Ынчалза-даа Тываның алдарлыг оглу — чогаалчы, журналист, культура ажилдакчысы Кара-оол Донгакович Натпий-оол аңаа келбеси-ле сагышка аарышкылыг-дыр.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Таңды кожуун.

Көдээ ажил-агый, ооң айтырыглары

Школачы найырал

ТЫВАНЫНҢ ХОВАР ОГЛУ

зыл-Эник Кыргысович Кудажының 1980 чылда Сибириның аныяк чогаалчыларының семинарының бүүдүүзүндө чугаазын сактып ор мен: — Кызылдың башкы институтунуң литература факультеди чогаал дугайында шыырак-ла билигин берип, чечен чогаалдың теориязын кайы-даа талазы-биле эки чөпсөглээр чүве...

1987 чылда Октябрының Улуг революциязының 70 чыл оюнга тураскааткан кожууннарның концерт-фестивальдары Кызылга эртип турган чүве. Ынчан ийи кожа

концертиниң түңнелин үндүрдү. Таңдыжыларның эки болган.

— Бо удаада таңдыжылар бисти ажып-ла алдынар харын, а каа-хемчилер силернинге аалдап чеде бергеш, ынчан таптыг көргүзүпкей бис аан — деп, кезээде оюн-баштак аажы-чаңы-биле Кара-оол Донгакович хөөрөп орган болгай.

К.Д.Натпий-оол Каа-Хем кожуунга культура килдизин эргелекчелеп тургаш, «Каа-Хемниң хаяазы» деп чечен чогаал каттыжышкынының база удуртуп турган.

САЙЗЫРАЛДЫ ОЛ АЛЫР

Чоокта чаа мээң таныырым дээди эртем-билиглиг удурткучу дарга чораан кижидем менден мындыг айтырыг салды: «Көдээ ажил-агый хоозурап дүшкен-дир, ам чүге күрүне университетинде, техникумда студентилерни көдээ ажил-агыйга өөрөдип турарың? Ол дээди, ортумак өөрөдиге черлерин хаап кааптар болза эки эвес бе?»

Мен бодаарымга, ук айтырыгың кол утказы политикага хамаарышкан, республиканың күөсекчи эрге-чагырга органын шүгүмчүлөксээн хире. Чамдыкта улус нарын, берге экономиктиг айтырыглары билер-билбес-даа болза, ол талазы-биле республиканың Чазаан шүгүмчүлөксээрин бөдүүн чон билер. Меңээ айтырыг салган эшке бодум бодалымны илередип, харыы бээрин оралдажып көрейин. Демократтыг Россия тургустунган соонда, бүгү чуртка эрги удуртулганың системазы дүшкеш, чаа, биске эки билдинмес удуртулга системазы тургустунган. Көдээ ажил-агыйның колхоз, совхозтары дүшкөн. Бүгү эт-хөреңги, мал-маган хуу өнчүге киргеш, ону колхоз, совхозтарың кижигүннеринге хуу өнчү кылдыр үлөпкөн болгай. Ол чорук чүгле бүгү Россияга, ооң иштинде Тывага эвес, шаанда ССРЭ-ниң составына турган амгы үеде (ХКД) хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинге база болгулаан. Хөй баш шээр болгаш бода мал-маганны, машина-техниканы хуу өнчүже шилчидептерге, чүгле ийи-чаңгыс кижилер боттарын хандыртынып, улаштыр мал-маганын өстүрүп алыр аргалыг болган. Чажыргаш канчаар, ижер сугдан эгелээш, мал чемин белеткээр, чылдың дөрт эргилдезинде ыңай-бээр көжери база акша-шалыңга чедир күрүнениң холун манап өөрөнгөн малчынарга бодун боду хандыртынар берге үүле онаашкан. Кижилерге хенертен хуу өнчү бериптерге, ону улаштыр азырап, байып чоруй баар кижилер эвээш, дыка хөй улус мал-маганын анаа-ла төчөгөп каапкан, чок болза оорладып алганнар. Ынчангаш хөй инек кажалары, гаражтар, совхозтарың конторалары ээн куруг арткан, үптетинип, тонаттыган. Машина-техниканы база-ла кижиде бурзү хуужудуп алгаш барган азы сайгарлыкчыларга садыпкан. Ам бо хүннерде безин эскерип көөр болзувусса, Чадаана хоорайның ПАТБ-зиниң база республиканың өске-даа совхозтарының өнчүзү турган «ПАЗ» марканың автобустары Кызыл хоорайның иштинде болгаш республиканың

кожууннарынче пассажирлерни аргыштырып турар. Ол үеде Тываның Чазаа демократтыг чаар-тылгаларга удурлангыр аргазы чок турган. Бо бүгүнүң түңнелинде кымга-даа хамаарышпас апарган шимчевес өнчү-хөреңги амгы үеде политиктиг капитал ажилдап алыр дээн ийи-чаңгыс кенен сеткилдиг кижилерниң чижидем болган, оларның фотоаппараттарының объективинче кирген. Оларның казак-чагырганы шүгүмчүлөп, хлеб ажилдап алыр эптиг аргазы апарган дээр болза хөөредиге чок. База ол ыш-каш маңаа мен көдээ ажил-агыйның хөй ажил-агыйында сөөлгү он чылдар иштинде чүгле Тывага эвес, делегейниң аңгы-аңгы чуртарында болгулаан улуг өскерлишкиннерни тайылбырлаарын база оралдажып көрейин. Бүгү-делегейниң статистика отчету-чедун башкарып турар ФАО организациязының 2001 чылда медээзи езугаар алырга, сөөлгү 10 чылдар дургузунда делегейде бар хойларның саны 11,6 хуу кудулаан. Амгы үеде делегейде 1 млрд. 56 млн. 184 муң баш хой бар деп санаттынып турар. Соңгу-Мурнуу Америкада хойларның баш саны 26,5 хуу, Океанияда 26,4 хуу, Европа чурттарында 8,5 хуу эвээжээн. Хойларның баш саны бот-догуннаан күрүнелерде база аажок кызырылган. Украинада 88 хуу, Казакстанда 75 хуу, Киргизияда 58 хуу, Россияда 76 хуу эвээжээн. Тыва Республиканың хойларының өзүлдөзи 1971 чылда болган. Ынчан 967,1 муң баш хой турган. 1990 чылда турган 936,9 муң хой 2000 чылга чедир 56,1 хуу кызырылган. 2000 чылга турганындан 2005 чылда дүк хойнуң баш саны 31,9 хуу башка өскөн. Бо санчурагайлар хойнуң баш саны өзүп эгелээнин херечилеп турар. Чамдык политиктиг агымнарның талазындан эрге-чагыргаже чүткүксээн кижилер херек кырында бистиң бөгүнгү амыдыралывыс дугайында сын, чөптүг тайылбырыны бербейин, кижилерниң бажын төөрөдип, ылаңгыя аныяк-өскенни дедир ыдып турарын көөрге чөгөнчин. Тываның күрүне университетинде көдээ ажил-агый факультеди база Кызылдың көдээ ажил-агый техникуму дээрге, хөй

кадрларны белеткээр болгаш ам-даа белеткеп турар төөгүлүг өөрөдиге черлери болур. Амгы үеде школа дооскан уруглар, оолдар Москваның К.А. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязынче безин кирип ап турары өөрүнчүг. Ук академияга тыва студентилер 1952 чылдан эгелеп өөрөдип эгелээш, 1957 чылда баштайгы доозукчулары ийи кижидем бистиң аравыста чок. 1958 чылда база ийи кижидем (У.Ч. Чавынчак, Х.Т. Чымба) дооскан. Көдээ ажил-агыйга барык бежен ажыг чылдар дургузунда бараан бооп келдивис. Россияның эң улуг назылыг өөрөдиге черлериниң бирээзи — Москваның К.А. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязын Тыва Республиканың баштайгы Президентизи, амгы үеде Тыва Республиканың Чазаа Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржак кызыл диплом-биле дооскан. Академияның экономика факультетинде Шериг-оол Дизижиновичиниң адын, дооскан чылын алдын бижиктер-биле силбил бижээш. Тыва чон маңаа канчап өөрүп, чоргаарланмас боор. 2005 чылдын октябрь айда Шериг-оол Дизижинович академияның үндөзүлөп тургустунганындан бээр 140 чыл болган юбилейинге киришкеш келген. Аныяк-өскеннер, оолдарын, уругларын! Бистиң ада-өгбөвистин амыдырап чораан көдээ ажил-агыйы ам-даа дүшлээн, сайзырап турар. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Мөңгүн-Тайгак, Тере-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Таңды, Би-Хем дээш, оон-даа өске кожууннарда коллективтиг ажил-агыйлардан аңгыда, мал-маган хуу кижилерде безин аажок өскөн. Сөөлгү статистиктиг санчурагайлар езугаар алгаш көөрге, Тывада ниитизи-биле 1 млн. хире мал-маган санадып турар. Ынчангаш Тываның күрүне университетинде база көдээ ажил-агый техникумун хаап кааптар дээн тенок бодалдар шын эвес. Бистиң республика мал ажил-агыйлыг болгаш көдээ ажил-агый моон-даа улам ыңай сайзыралды алыр. Аныяктар силерден Тываның келир үези дорт хамаарылгалыг дээрзин кажан-даа утпаңар. Келир үеде республиканың көдээ ажил-агыйын чогумчалыг башкаар боор деп силерге идегелим улуг.

Хураган-оол ЧЫМБА, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчысы.

ЮБИЛЕЙИН ДЕМДЕГЛЭЭР

Тыва Республиканың Чазаа 2006 чылдың май 25-те № 687 «Тыва Республикага өрт камгалалының тургустунганының 80 чылын байырлап эрттирериниң дугайында» доктаалды хүлээп алган болгаш оргкомитетти база республиканың өрт камгалалының юбилейин байырлап эрттирер болгаш ооң белеткелениң талазы-биле кол хемчеглерниң планын бадылаан.

Республиканың өрт камгалалының тургустунган хүнүн июль 15 деп санап турар, бо юбилейлиг хүннү демдегледип эрттирериниң белеткел болгаш организастыг ажылдары бо хүннерде эгелей берген.

Юбилейлиг байырлалды республиканың кожуннарының болгаш хоорайларының өрт кезектери шупту демдегледип эрттирер, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерни улуг улустарның болгаш уругларның аразына организастап чорудар. Чижээлээрге, май 21-22-де өрт кезектериниң болгаш уругларның өрт отрядтарының аразына өрт-дузалал спортунуң талазы-биле республика маргылдаазын эрттирген, ону массалыг информация чепсектеринге долузу-биле чырыткан. Республиканың школалары өөренип

турар үеде «Амыдырал хандырылганың айыыл чок чоруунун үндэзиннери» деп чурум талазы-биле республиканың школаларының өөреникчилериниң ортузунга олимпиаданы эрттирген.

Моон соңгаар яны-бүрү конкурстарны эрттирерин көрүп турар. Тодаргайлаарга, өртке удур темага бичии уругларның чурраан чуруктарының конкурсу №12 школага эртер. Өөредилге төнүп, уругларның чайгы дыштанылгазы эгелээн-даа болза, школалар чанында лагерьерге кээп турар уруглар өрт темазынга бижимел ажылдар конкурсуна киржир. Июль 8-те №5 школага республиканың өрт кезектериниң хууда составының, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң болгаш Тываның дилеп тывар отрядының ара-

зынга бот-тывыгыр уран чүүлдүн көрүлдези болуп эртер. Уругларның холдан кылган чүүлдеринге делгелге база болур. Аныяк натуралистер клувунга кээп турар уруглар, өрттүн айыыл чок чоруунун талазы-биле билиин маргыжар. Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле күрүне эргелелиниң, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң болгаш Тываның дилеп тывар отрядының хууда составының аразына Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга национал хүреш талазы-биле маргылдаа болур. Өрт камгалал албанының хоочуннарынга кичээнге салбайн барбас, оларга материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирер.

Республиканың өрт камгалал албанының байырлалы август 4-те Улусчу чогаадылга бажынынга байырлыг хурал-биле доостур.

С. ШОЙЗАТ,
ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң ажилдачызы.

Халас эмнер хандырылганын чигедире-биле

Чигелделиг рецептилер езугаар эм-таң хандырылганын хамаарышкан берге байдалдар тургулаанын билириңер чугаажок. Рецептте бижип каан эм аптекада чок болгулаар азы инвалид кижиниң эм-таң дээш маңнажыр уруглары, чок улuzu ажылдап турар чүве болганда, ажыл соонда азы дыштаныр хүннерде аптекаларга чеде бээрге, чигелделиг рецептилер-биле ажыл шагда доосту берген суг болгулаар. Ынчангаш чоннуң чигелделиг эм-таң аймаа-биле хандырылганын чигедир сорулга-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызы 23.05.06 ч. № 735 дужаалды үндүрген.

Ук дужаал езугаар, Кызыл хоорайның чигелделиг рецептилер хандырып турар аптека черлериниң ажылдаар шактарын чонга улам эптиг болдурары-биле ескертир. Мурнунда чигелделиг

рецептилер-биле чүгле 3-4 шактарга чедир ажылдап, а дыштаныр хүннерде шуут ажылдавайн турган болза, ам аптекаларның анаа ажылдаар шактарынга дүүштүр ажылдаар ужурулуг. Ооң аңгыда дыштаныр хүннерде база халас эмнер бээр ажылды чорударын аптекаларга Кадык камгалал яамызының мурнундан дааскан. Бо талазы-биле хоорайның муниципалдыг аптекаларында байдалды чогуур хыналдага алыр кылдыр Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгакче яамының мурнундан дилег чагааны чоруткан.

Халас рецептилер езугаар алыр ужурулуг эмнин аптекада чок болганы-биле холбашкан берге байдалдардан үнер арга бар дээрзин чоннуң көвей кезии билбес. Ынчангаш бо таварылгада чүну канчап болурун тодаргай чарлалдарда бижээш, аптекаларда

аскан.

Чүңү канчаарыл?

Бир эвес аптекада рецептилер-биле алыр эмнер чок болур болза, аптека ажилдачыларының тускай манаашкын дептеринге кири бижидип ап болур силер. Бо таварылгада аптека силерниң рецептилерни 10 хонуктан эрттирбейн хандыраар ужурулуг. Аарыгны 10 хонук манаары берге-ле, ынчалза-даа өске аптекаларда база чок болганда, оон өске арга чок.

Халас эмнер алырынга хамаарыштыр нарын айтырылгар тургустунуп келген таварылгаларда дараазында телефоннарже долгапкаш, арга-сүме ап болур силер:

Кадык камгалал яамызының «изиг шугуму» — 5-13-08, ТР-ниң «РОАБ» КУБ (аптека баазазы) — 3-22-04, 1-22-89.

Кадык камгалал яамызының парлалга албаны.

ТЭЭЛИНИҢ САДЫГ ТӨВҮНДЕ

Тээлиниң садыг төвүнде хуу сайгарлыкчыларның садыглары эңмежок. Оларның чанында тозан чылдарны төңчүлдер туткан, кырында шифер шывыын хат хоора хадып каапкан багай сери бар. Ооң иштики шалазы черле чок, каш борбак узун сандайлар кылган — ол-ла. Хат хадыырга, сери иштинде довурак-доозун дойлуп-ла үнер. Ук серини эң баштай тудуп каанда, алдарлыг тудугжу Яков Сарыг-оол Тээли суму чагыргазы-биле дугуржулга кылгаш, карактап-хайгаарап, иштинде богун үргүлчү аштап, чыылган бокту тускай черге өрттедип турган. Чыл-даа четпээнде, Сарыг-оолга Көдээ совет акшазын төлеп чадап туруп бээр-ге, ажылды ол каапкан.

А амгы үеде ол сериниң хемчээли бичии бооп, сайгарлыкчы-

лар аңаа сыңышпастан, чамдыктары хевин черде чада каап алганда садып турар-ла. Оларның амга дээр арыглары бажыңы чок, мен сайгарлыкчыларга баргаш, акшадан дөгерге октажыпкаш, арыглары бажыңын кылдырып алыңар деп сүме-даа кадып турдум. Сайгарлыкчылар болгаш садып алыкчылар ам-даа райпо хериминиң иштинде бичии арыглары бажыңче маңнашышаан. Араңардан бригадир кижиден соңгуп алыңар, ол кижии тус черниң даргаларына организастыг айтырылгар тургузуп, чедер-четпес чүү бооп турарын чугаалап турар болза эки-дир дээримге база харыы-даа чок улус болду.

Садыгчылар садыглан ба-

раан-сараанындан арткан хей саазын хааржактар, шоодайлар болгаш харын бүгү-ле богун боттары садыглар артында өрттедип турарлар.

Бо-ла бүгү барымдааларны кичээнге аяп, тус черниң удуртукчулары садыг төвүнде кирип, сайгарлыкчылар-биле чугаалажып, оларның ажылында дуза-деткимчени көргүзүп турар болза эки-дир.

Сайгарлыкчылар аразында чонну аш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа хереглел барааннары-биле эки хандырып турарлар эвээш эвес. Тээли суурда Чамбий-оол Валентина, Адыгы, Аяс уг-башкылар дөрт садыгны ажыдып алган. Үндүрүүн үе-шаанда төлеп турарлар.

ХОРУП КААН ТУРДА-ПА...

• Озал-ондак

Июнь 17-де Чаа-Хөл кожунга «ГАЗ-53» автомашинаның 26 харлыг чолаачызы дагыл черге машиназын башкарып шыдавайн барганындан чая туткан. Кожуун чагыргазы доозукчуларны даң хаязы уткуп, бойдусче агаарларын доктаал-биле хоруп каан, ол дээш олар аттарын салган хиределе, машина кырынга «Ак-Хем» деп черже даң хаязы уткуп чораан доозукчулар, ада-иелер, башкылар чораан бооп турар. Орук озал-ондаа олар чанып орда болганы ол. Ооң түннелинде 4

кижи ол-ла черинге амы-тынындан чарылган, Чаа-Хөл кожунунуң төп эмнелгезинче 3 кемдеп-көргөөн кижини чедирген. Чолаачының арага ишкен-ишпээнин хынаары-биле ханының анализин алган.

Оперативтиг истелге бөлүү ук кожунче ажылдаары-биле үнүпкен. Ооң составында ТР-ниң прокурору В.Кизикин, ОШАЧКИ-ниң начальниги Э.Хаажык дээш, оон-даа өске милицияның ажылдакчылары бар.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

«Тывасвязьинформ» ААН дыңнадып тур

Кандыг-даа телефонче кирип долгаан дээш төлевирни күш чок болдуруп турар «Харылзаа дугайында» Федералдыг хоойлунуң 54 чүүлүнге эдилгениң күштүг болуп киргени-биле холбаштыр «Тывасвязьинформ» ААН бодунуң абонентилеринге дараазында чүүлду дыңнадып тур: июль 1-ден эгелээш, турум харылзааның четкилеринден мобиль телефоннарже долгаары өртектиг болур.

Айтырылгарга харыыны 1-16-15, 1-17-02 телефоннардан алыр.

Читкенин барымдаалааш...

Чадаананың № 1 ортумак школазының 2005 чылдың июнь 16-да Орлана Олеговна ООРЖАКТЫҢ адынга тывысканы Б № 3803262 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Эрзин кожунунуң Бай-Даг ортумак школазының 1999 чылда Аржана Иргитовна КЕНДЕННИҢ адынга тывысканы А сериялыг № 4675838 аттестаттың читкени-биле, ону күш чок деп санаар.

Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы ортумак школазының 1996 чылдың июнь 14-те Алла Ламагуровна ДОНГАККА тывысканы А сериялыг № 0114666 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республика Ордениниң эдилекчизи, улугерлиг ада, кырган-ача

Кенден Хожулаевич КЕНДЕННИҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары Александр Кенденович Ооржак биле Шолбан Александрович Ооржакка, чок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыдалын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы илергейлеп тур.

маа Сегбе, өг-бүле чуржузу Чодураа Сегбе, Херел олар-биле база үш садыгны ажытканнар. Оларның аш-чеминиң өртээ өске садыглардан чиик, садып алыкчылары база хей.

Салчак Билзет, Олег олар база хуу садыглыг. Орлан Таргын өг-бүлөзи-биле ийи садыглыг.

Устунде ады кирген сайгарлыкчылар үндүрүглерин өй-шаанда төлеп, кожунда эртип турар байырлалдарга, спортчу хемчеглерге, юбилейлерге доктаамал деткичилеп турарлар.

Чоннуң аргыштырылганын эки хандырып турар чолаачылары-выс база бар. Оларга Өлчей Борбак-оол, Суглай-оол Борбак-оол, Иргек Өрге, Күдер Хертек, Чкалов Бады болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Владимир ЧАПЧЫН.
Тээли суур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9633. Чагыг 65.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 В ОАО Банк "ТываКредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары— ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айттыглан саянары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.